

A NÉPI KULTÚRÁTÓL A TUDÁSELITIG

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Kovács I. Gábor

Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok

Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 447 oldal,

3900 Ft

(A múlt ösvényén)

Kovács I. Gábor tanulmánykötete aktív egyetemi oktatói pályája utolsó évében jelent meg. Számvetés és visszatekintés e kötet, jóllehet még hátravan a szerző által a polgári kori tudáselitről az elmúlt negyedszázadban folytatott vizsgálat alapvető jelentőségűnek ígérkező összegzése.

KIG neve elsősorban az általa az ELTÉ-n gründolt, majd két évtizeden át vezetett Történeti Szociológia Tanszékkal forrt össze. Joggal. Olyan műhelyt sikerült létrehozni, amelynek stabil és kihagyhatatlan tagja lett Gyáni Gábor, a legutóbbi időkig pedig Kövér György és Valuch Tibor, és ösztöndíjas kutatóként a 90-es években Tóth Zoltán és Faragó Tamás is. Azt, hogy ez a tanszék az oktatásszervezési feladatokon túl valóban egy műhely is volt, a kötet tanulmányai-ban megnyilatkozó, a kollégák részéről érkező szellemi hatások számbavételével szeretném írásomban bemutatni.

A részletes cím nemcsak jelzi a kötetben található írások tematikáját, de egyfajta közös nevezőt is nyújt az egyes tanulmányok értelmezéséhez, amelyek problémaorientáltan szerkesztett blokkokban követik egymást: a *Történeti elitkutatás* kérdésköre után a *Felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció* című fejezet következik, végül *A kalendáriumok és a parasztkultúra* blokk zárja a kötetet. Úgy is értelmezhetjük e tagolást, hogy az alapkutatás-centrikus írások után a forráskritikai dominanciájúak következnek, majd a régi, pályaindító téma, a kalendáriumok művelődésszociológiai jelentőségét tárgyaló, részben eddig meg nem jelent írások jönnek.

KIG 1973-ban, 28 évesen került az ELTE Szociológiai Tanszékére, ahol a tanszék profiljában akkoriban domináló ideológiatörténeti, értelmiség-

és művelődésszociológiai kutatásokhoz kapcsolódva kalendáriumtörténettel kezdett foglalkozni. Első tanulmánya 1976-ban jelent meg ebben a tárgykörben,¹ majd egy évtizednyi kutatás után védte meg *Egy archaikus tömegkommunikációs intézmény történeti-művelődésszociológiai vizsgálata* című kandidátusi disszertációját, amely 1989-ben monográfiaként is napvilágot látott.² A jelen kötetben megjelent négy tanulmány (*A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében a 19. században; Kossuth alakja a Bucsánszky Alajos – Rózsa Kálmán-féle populáris kiadó naptáraiban a szabadságharctól az első világháborúig; Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első felében; A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában*) a kalendáriumnak a paraszti értékrend polgárosodásában, a gazdaság modernizációjában és a nemzettudat építésében játszott szerepével foglalkozik, szem előtt tartva azt is, hogy kiadók milyen stratégiát követtek a piaci részesedés növelésére és a megváltozott politikai széljárás negatív hatásainak kivédésére (1848–49; az önkényuralom, majd 1867 hatása a Kossuth-kultuszra). A könyv belső arányait tekintve azonban csak 35 kötetvégi, utóhang funkciójú oldal jut ezen írásoknak.

A második blokkban az értelmiség és az asszimiláció a két kulcsfogalom. Az írásokban közös vonás a szerző érzékenysége mindazon kapillaritásokra, amelyekben a rendi világ öröksége, s ezen belül is különösen a felekezeti hovatartozásra visszavezethető meghatározottságok és a rendi jogi státus átszivárog a polgári korba. KIG kutatói pályájának ismeretében kijelenthető, hogy az első öt tanulmány adja a könyv gerincét, amelyek közül négyet tekintek át.

A *diplomások kereseti viszonyai a két világháború között* c. tanulmány a szerző első értelmiségtörténeti írása még a hetvenes évek derekáról. Már itt is érvényesül az a szemlélet, amely nem tartja elképzelhetőnek a statisztikai források elemzését a vonatkozó joganyag ismerete nélkül. A tanulmány segít megértenünk, miként vált a hazai értelmiség – különösen az állami alkalmazottak – léthelyzete a dualizmus időszakához viszonyítva mindinkább inkonzisztenssé a huszadik században. A cikk függelékében közölt táblázatok az egyes fizetési osztályokhoz rendelt fizetésekről, az értelmiségi piaci jövedelmekről s összehasonlításképp a szakmunkásbérekről megkerülhetetlen segédeszközei minden életszínvonalra, pályakövetésre irányuló vizsgálatnak.

1 ■ Kovács I. Gábor: *A kalendárium Magyarországon. Rádió és Televízió Szemle* 1976. 4. szám, 129–138. old.

2 ■ Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.

A két világháború közötti – majd az egyetemi tanárookra visszamenőleg is kiterjesztett –, az egész polgári kort átfogó hazai tudáselit-kutatás idén immár 35 éves múltra tekinthet vissza, de ennek a szerző által irányított szakasza is már 1986-ban elkezdődött. E munka historiográfiai, kutatástörténeti áttekintését nyújtja *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához* című tanulmány, amely izgalmas hozzájárulás a hazai társadalomtörténet intézményesülésének történetéhez. Az áttekintésnek külön ízt ad, hogy a szerző erőteljesebben támaszkodik tanzéki dokumentumokkal megerősített emlékeire, mint a kutatás évtizedei alatt keletkezett publikációkra. Ezért számomra inkább memoár, amelyet az egykori viták, a kutatási irány megválasztását megelőző vívódások bemutatása, a kollegiális hatások és olvasmányélmények és a Kádár-kor kínálta lehetőségek ismeretében felmerülő fogalomhasználati dilemmák ismertetése tesz élővé. Innen tudható meg az is, milyen megfontolások alapján került kijelölésre a három időmetszet (1927/28; 1937/38; 1942/43) és lehatárolásra a két világháború közötti tudáselit-pozíciók köre, amelybe összesen 1502 személy tartozott.

A tudáselit középiskolái című, 2001-es keltezésű tanulmány egy már majdnem lezárt (83%-ban felderített) adatbázis alapján vizsgálja meg, hogy 1860 és 1920 között mely középiskolák voltak a tudáselit fő kibocsátói. A kibontakozó rangsor megerősíteni látszik a felekezeti tömbök jelentőségéről szóló tézist. Az elitgimnáziumok jól leképezik a társadalom egyházrendi arányait, körükbe csak elvétve került be egy-egy a dualizmus időszakában alapított, tehát újnak számító állami intézmény. Az ország centralizált szerkezete is megmutatkozik a tudáselit által látogatott középiskolák rangsorában: Budapest viszi a primet, majd jellemzően a régióközpontok és a nagy tradíciójú iskolavárosok következnek. A vidékiség az eredmények tanúsága szerint azonban nem kizáró tényező, a kisebb települések kevésbé jelentős középiskolaiból is érkeztek a tudáselitbe: „egy meglehetősen jól szétterülő iskolarendszert látunk, [...] hajlamosak vagyunk ezek hálózatát egy olyan hajszalcsöves rendszernek látni, ahonnan kiindulva van lehetőség az országos elitbe kerülni.” (95. old.)

Ezután következik a kötet véleményem szerint legkiemelkedőbb darabja, *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja* címkezdetű tanulmány, amely először a Kövér György szerkesztette középosztály-kutatási seregszemlében látott napvilágot.³

Az egyetemi tanárok adatainak önálló feldolgozását az indokolta, hogy ők alkották a tudáseliten belüli legszámosabb csoportot, az elitpozíciókat betöltők közel kétharmadát teszik ki a mintávekben vagy a közbülső időszakokban egyetemi tanárként működők. Az írás lényegében azt firtatja, milyen milióból érkeznek a tudáselitbe a mintába bekerült személyek. Az a meggyőződés, hogy a rendi jegyek tudatosítása nélkül nem érthető meg a polgári társadalom működése, itt is meghozza a maga gyümölcsseit: az egyetemi taná-

rok rekrutációjában markánsan kiütöközik a felekezeti beágyazottságú történeti rendi állás szívóssága. Míg a történeti Magyarországon közel egynegyed arányban élő görög katolikus és görögkeleti felekezetűek gyakorlatilag hiányoznak az egyetemi tanárok közül, addig az evangélikusok felülreprezentáltsága – erőteljes felvidéki német jelenléttel – legalább kétszeres. Az izraelita professzorok öt százalékos aránya ugyan közel áll társadalmon belüli arányukhoz, de mélyen középiskolai arányuk alatti, jelezve a diszkrimináció jelenlétét, majd erősödését. A kibocsátó települések vizsgálata is a rendi struktúrák továbbélésére hívja fel a figyelmet. A fővárost is ide számítva „professzorainknak csaknem a fele, 47,7%-a volt szabad királyi városban látta meg a napvilágot”, és „kevesebb, mint egynegyede született minden rendi kiváltság nélküli településen.” (106. old.)

A vizsgálatban kitüntetett szempont volt a mobilitás, az apa társadalmi státusához képest meghatározható elmozdulás feltérképezése. Az apákat vizsgálva KIG nem elégedett meg egy-egy foglalkozásbejegyzéssel, hanem a társadalmi állást meghatározó valamennyi lényegi változót számba vette.

A társadalmi mobilitást az apák státusához viszonyító történeti szociológusnak nemcsak azzal kell számolnia, hogy a hivatásszerkezetnek is van rendi mintázata, de azzal is, hogy a hivatásszerkezetet a népszámlálási nomenklatúrával leképező hivatalos statisztika is továbbgörgeti a rendi társadalmi (presztizs)hierarchiát. A polgári kori foglalkozásstatisztikában „az egyén foglalkozási státusának [...] az egyes, barokk kor óta kialakult csoportok (rendi osztályok) valamikori rendi-jogi hierarchiában elfoglalt helye kölcsönöz értéket pozíciót a mobilitási lépcsőkön.”⁴ A rendi állást,

3 ■ Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Századvég, Bp., 2006.

4 ■ Tóth Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): *Rendiség és polgárosodás*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 1991, 19. old. A probléma kifejtését lásd uő: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar foglalkozásstatisztikában*. MTA doktori értekezés, 2007.

5 ■ Lásd Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* 1987. 1. szám, 62–86. old.; Tóth Zoltán: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Történeti módszerek és források*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 407–419. old.; Tóth Zoltán: *Szék-szárd társadalmi átrétegződés a századfordulón. Történeti rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989; Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”. *Századvég* 1991. 2–3. szám, 75–130. old.; Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Bp., 1998. 66–104. old.

6 ■ Kövér György: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég* 14 (1999), 3–21. old.; Kövér György: Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In: Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Pannónia Könyvek – Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2002. 25–45. old.

7 ■ Tóth Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színváltozásairól, 22. old.

az osztályhelyzetet és a tevékenységszerkezetet mint a társadalom osztályozásának eltérő logikai síkjait elsőként Tóth Zoltán különítette el, majd Kövér György bontotta ki tankönyvének *A struktúra és tengelyei* című részében.⁵ A tudáselitbe tartó (felső)középosztályi mobilitási stratégiák értelmezésekor ezért érdemes szem előtt tartani, hogy ha egy felekezet tagjai felülreprezentáltak az egyházi és állami közszolgálatban, az egyrészt jelentheti a rendi szokásszerűségeen alapuló pozíciók továbbélését és továbbörökítését, ugyanakkor egy modernizálódott, professzionalizálódott, a szakszerűséget képviselő réteg megjelenését, de a hivatali, értelmiségi hivatások körében a magyarosító asszimiláció és a városiasítás programja miatt mindkét irány esetében a magyar anyanyelvűek túlsúlyát is.

KIG újragondolta, továbbépítette, egyben prozopografikus alapkutatásban elsőként alkalmazta e komplex szempontrendszert. Igazi puzzle lehetett ez, ahol a képet minta nélkül összerakni legalább akkora feladat volt, mint az elkallódott életrajzdarabkák megkeresése. Olvasóként tanulságos szembesülni azzal a számtalan dilemmával, amelyekre a szerző az adatgyűjtés és kódolás időszakában megoldást keresett. A kutatás ebben a szakaszban döntések sorozata: a kutató hiába próbálja az aktuálisan legszélesebbre szabott mederben tartani a maga elindította folyamatot, az hol itt, hol ott csap ki. Angelusz Róbert ilyen helyzetekre gondolhatott, amikor a 90-es években egyik előadásán azt mondta, hogy „a szociológia bizonyos esetekben ösztönös”. E kutatómódszertani gondokat KIG egy szerény lábjegyzetben fogalmazza meg: „Módszerünkkel kutatásunk szociológus/történeti szociológus környezetében némi értetlenkedést váltottunk ki, mondván, hogy a történeti szociológia lényege nem a filológiai babrálás, hanem a nagyvonalú modellalkotás. Elismerve a modellalkotás fontosságát, ma is azt gondoljuk, hogy ezt nem feltétlenül kész panelekből kell megalkotni, hanem adott esetben fáradtságos munkával gyűjtögetett, megtisztogatott téglácskákból is fel lehet építeni.” (114. old.)

E „téglácskák” összegyűjtése és megtisztítása az apa foglalkozása esetében bizonyult a legnehezebbnek. A

mikrotörténet intenciói köszönnek vissza abban a felismerésben, hogy minden kategorizálás, besorolás a következő pillanattól már megköti a kutató gondolatait, arról nem is beszélve, hogy a lekódolt adat anonim esetként alig visszakereshetően tűnik el az adatbázisban. KIG a társadalmi státus kategóriarendszerét ezért utólag alakította ki az apa hivatásáról az életpályája három időpontjára vonatkozó információk alapján, az elemzés során pedig mindvégig meghagyta a for-

rásokban szereplő foglalkozás/státus-megnevezéseket, és csak a teljes bizonyossággal feltártakat rendszerezte. Mindez nemcsak a tévedésektől óvta meg, de ennek köszönhetően – mint írja – „nem ragadtunk bele mereven eleve adott absztrakttársadalomtörténeti, illetve statisztikai fogalmaink sémáiba.” (115. old.) Állhatatos munkájának eredményeképp az egyetemi tanári almintában szereplő 568 személy közül végül csak hatnak a felmenőjét nem sikerült felderíteni.

A tanulmány a szokásos, tevékenységorientált, apafiú viszonylatban sokszor mechanikusan előállított képleteket eredményező mobilitásvizsgálatokkal szemben a felekezet és a születési hely mint a rendi helyzetről árulkodó tényezők mellett két továbbit is bevont a vizsgálatba, kiterjesztve azt az apa iskolázottsági szintjére és az egyén pozícióját a XIX. század-

ban finom indikátorként jelző, fizetési osztályonként is elkülönülő, az úriság rétegeit mint presztízshierarchiát megjelenítő megszólítás-etikett vizsgálatára is. Utóbbi rétegzettségét, időbeli változásait az ún. „házi titkárok” elemzésével még Kövér György tárta fel.⁶ A megszólítások rendszerének a szűken vett mentalitástörténeti és viselkedésszociológiai vizsgálatokon túli jelentőségét mutatja, hogy önállóan is alkalmas egy presztízshierarchia rekonstruálására, egyben annak kimutatására, hogy a régi rendi rangok miként rögzülnek a polgári államszolgálat hivatali szintjein. A pozíciókkal együtt járó rang és presztízszállandósága természetesen nem jelenti, hogy e pozíciókat ne tölthették volna be új, a rendi határon túlról érkező személyek. „A rendi választóvonal magyarországi természetéhez szorosan hozzátartozik az, hogy nem támaszt a nemesi státussal szemben vagyoni, életmód-

beli feltételeket.”⁷ Azaz nincs olyan rendi szegregáció, mint Nyugaton, mert átminősítési rítusokkal lehetséges az egyik rendi minőségből a másikba való átlépés. Tóth Zoltán ezen tézisének KIG vizsgálata is igazolja, legyen szó a hivatali emelkedéssel együtt járó presztízs-növekedés példájáról, vagy 1913-ban a választójoggal mint régi nemesi privilégiummal rendelkezők körének a középiskolát végzettekre történő kiterjesztéséről.

A tanulmány útravalót és feladatot is ad a további társadalomtörténeti kutatásokhoz: „látószögváltásra van szükségünk. Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömeinket lelhetnénk sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is. Tengelyeink forgatása közben most is megmutatkozott néhány ilyen alakzat: a felvidéki német városi gyökerű evangélikus értelmiség; a református Pfarrrhaus-jelenség; a városi római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidó értelmiség változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság.” (192–193. old.)

Az évek során több szakdolgozó használta és gazdagította a tanszéki elit-adatbázist. Csurgó Bernadett, Kiss László, Ferdinándy Katalin, Bódy Zsombor, Keller Márkus és Takács Árpád írásait-ötleteit a kölcsönösen ható mester–tanítvány viszony szép példaként KIG gazdagon hivatkozta a maga tanulmányaiban.

Az írásom elején „forráskritikai” jelzővel illetett középső blokk szintén öt tanulmányt rejt. A Karády Viktor és Faragó Tamás forrásértelmezéseivel polemizáló tanulmányok (*Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak [Észrevételek Faragó Tamásnak a Dunántúl 18. századi felekezeti szerkezet-változásaira vonatkozó számításaihoz]* és „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban. *Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatistikához*) egykori visszhangtalanságát az magyarázza, hogy olyan kétséget kizáróan bizonyították a bíráló szerzők forráshasználatának, forrásértelmezésének hiányosságait, érvelésük logikai megbicsaklásait, hogy nem alakulhatott ki vita. KIG eljárása mindkét esetben hasonló, összekapcsolja a hagyományos forráskritikát az ún. „adat” keletkezésének, konstruálásának mikéntjét az azóta eltelt időben az egyes fogalmakra ráakódott jelentésrétegek, narratívák dekonstrukciójával. A XVIII. századi Dunántúl népmozgalmának változásait a reformátusok eltérő demográfiai viselkedésével magyarázó, ellenben az ellenreformáció szerepét alábecsülő Faragó-féle tételt éppúgy sikerül cáfolnia, mint Karády Viktornak a keresztény magyar középiskolások iskolázási és nyelvtudásbeli deficitjére vonatkozó állítását. Ez ismételten jelzi, hogy a mikroszintről építkező, de a makroszintű forrásokban is otthonosan tájékozódó, az összehasonlításnak teret adó, a látszólag periférikus hely-, egyház- és iskolatörténeti részletekre érzékeny kutatói hozzáállás a szűken vett forráskritikai

eredményeken túl eddig paradigmaticusnak tartott vagy annak hitt téziseket átlépve, új kutatási irányokat is kijelölhet. E két írás óhatatlanul is rávilágít arra, mennyire hiányoznak társadalomtudományos közéletünkben a viták. A recenzió túllepő, elmélyült bíráló tanulmányok hiánya egyrészt a hazai belterjességre, másrészt az – ettől nem független – rosszul értelmezett tapintatra vezethető vissza, ami rendszerszinten blokkolja a tudományos (együtt)gondolkodást, minden következményével együtt.

A blokk további három tanulmánya erőteljes forráskritikai éllel marad ugyan az iskola és az asszimiláció problematikájánál, de az előbbi fejezetekhez csak lazán kapcsolódik. A kismonográfiányi terjedelmű, trilógiát alkotó írások (*Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910. Előtanulmány a sárosi tanítókat bemutató 1895-ös szociológiai felmérés elemzéséhez; A tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban. A dualizmuskori tanügyi statisztika rejtelméhez; A nyelvi asszimiláció ösvényei. A Sáros megyei néptanítók nyelvi viszonyai az „ezredik” évben*) apropója, egyben végcélja a Sáros megyei tanítók működéséről 1896-ban megjelent kötetben⁸ található információk alaposabb felderítése.

Jóllehet az akkulturáció–identitásváltás–asszimiláció kérdése a tudáselit kapcsán is előkerült, az asszimiláció problematikája korábban nem kimondottan érdekelte a szerzőt. Igaz, a Karády-bírálatban már kelő súllyal igazolást nyert, hogy mennyire óvatosan kell fogadnunk az iskola asszimilációs erejéről szóló hiedelmeket, mégis gondot okoz, hogy utólag milyen forráskorpuszon és változók figyelembe vételével lehetne kimutatni a valóban végbement, nyelvsváltást és asszimilációt eredményező folyamatokat. A Sáros-kötet kivételes lehetőséget biztosít mindehhez, a tanítók pályájának, a községek iskoláinak olyan részletes rajzát és adatait közli, amelyek – kiegészítve a népszámlálások járási és községsoros adataival – lehetővé teszik az adatok jelentéstranszformációjában oly jelentős vármegyei adminisztráció mint mezoszint megragadását.

A három fő kérdés: Mi áll a szlovák anyanyelvű lakosság 1880 és 1910 közötti nagymérvű csökkenése hátterében Sáros megyében? Milyen forrásból táplálkozott a magyarosodás; a sárosi németiség és zsidóság asszimilációs szerződéssel magyarázható, azaz modernizációs indítékú és spontán asszimilációján kívül mekkora szerep jutott ebben a ruténeknek, továbbá az

8 ■ Láng Mihály – Simkó Endre: *Sármegye népnevelése az ezredik évben*. Eperjes, 1896.

9 ■ Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 135–138; Tóth: *Székcsárd társadalmá*, 50–71. old.

10 ■ Emmanuel Turczynski: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1976.

11 ■ Turczynski, *i. m.* 96. old.

12 ■ Turczynski, *i. m.* 39. old.

13 ■ Turczynski, *i. m.* 138. old.

14 ■ Turczynski, *i. m.* 188. old.

15 ■ Turczynski, *i. m.* 259. old.

16 ■ Tóth: *Székcsárd társadalmá*, 56–59. old.

17 ■ Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *úó: Történeiszdiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 119–133. old.

elemi iskolák által közvetített magyarosító politikának? Az anyanyelv mint kategória önmagában bizonytalan tartalmú és nem alkalmas az asszimiláció irányainak felderítésére. A felekezettel kombinálva ugyanakkor lehetővé válik, hogy visszanyúlva a rendi alapstruktúráig, az egy-egy nyelvi közegre jellemző felekezeti, egyúttal etnikai hátteret is kimutassuk, mérhetővé téve az asszimilációt.⁹

Az eltérő szociokulturális mintázatú nagy társadalmi tömbök felekezeti etnikumként definiálását Emmanuel Turczynski munkásságától szokás eredtetni, aki 1976-ban megjelent *Felekezet és nemzet* című könyvében¹⁰ összehasonlító nacionalizmuskutatás keretében vizsgálta a XVIII. századi román, szerb és rutén nemzeti mozgalmakat hordozó rétegeket (*Trägerschichten*). Turczynski fő tételei, hogy 1) az egyházaknak mint társadalmi intézményeknek nagyon fontos a nemzetépítésben játszott szerepe; a hitközösségek (*Glaubensgemeinschaften*) a nemzetiségek előformáinak tekinthetők.¹¹ 2) Az etnikai csoportok és vallási közösségek jogi státusa meghatározza társadalmi rétegződésüket.¹²

A nemzetépítés első fázisában az adott közösség jogi küzdelmet folytat hite felekezeti elismertetéséért; a második, köztes fázisban megjelennek a felekezeti nemzetiség (*Konfessions-Nationalität*) első elemei: a felekezeti sajátosság tudata immár összekapcsolódik egy etnikum megnevezésével.¹³ A harmadik fázisban a nemzetiségből nemzet alakul, azzal a Közép-Kelet-Európában különösen markánsan kidomborodó sajátossággal, hogy nemzetiségi területeken a XIX–XX. században is a felekezetek alkották a kulturális és politikai szerkezetváltások keretét.¹⁴ Turczynski szerb és román esettanulmányaival demonstrálta, hogy miként lett hat generáció (200 év) alatt egy népi kultúra dominálta hit- és nyelvközösségből a magaskultúra formálta nemzeti akaratközösség.¹⁵

Tóth Zoltán más hangsúlyokkal vezeti be a felekezeti etnikum fogalmát elemzéseibe. Míg Turczynski a nemzetépítés egyik köztes fázisát érti alatta, addig ő az asszimilációt követően bűvópataként jelen levő korábbi csoportidentitásokat fedi fel általa.¹⁶ KIG is ezt az értelmezést követi, integrálva Gyáni Gábornak a hazai asszimilációkutatásra vonatkozó elmélettörténeti-historiográfiai áttekintését is.¹⁷ A sárosi helyzet izgalmát ugyanakkor az adja, hogy korántsem egyértelmű a felekezeti etnikumok asszimilációs mozgásának iránya. A nemzetiségileg kevert vidéken elsősorban a görög katolikus szlovákok arányának változása mutatja, hogy a rutén népesség nemcsak asszimilációs bázist jelentett, de a szlovákhöz képest késve induló nemzetépítését követően a rutén nemzeti program kellő vonzerőt kínált az identitásinga visszalendüléséhez, amit a két nyelv rendkívüli közelsége is megkönnyített. Ezzel KIG lényegében cáfolja azt a szlovák történetírói álláspontot, hogy a szlovákság 1880 és 1910 között végbement, 12,6 százalékos Sáros megyei részarány-csökkenésének hátterében kizárólag a kivándorlás és az erőszakos magyarosítás állna.

A tanítók magyarosításban játszott szerepének vizsgálata legalább ilyen izgalmas eredményeket hoz. KIG egyrészt ki tudta mutatni a magyar nyelvismeret változásának statisztikai „törvényszerűségeit”, azaz hogy a minisztériumba felküldött adatok a hivatalos statisztika magasabb intézményi szintjein miként alakultak át úgy, hogy a homogén magyar nyelvű iskolák/diákok számának növekedéséről számolhassanak be. Másrészt standardizálta a tanítók magyar nyelvtudását mérő korabeli finom kategóriarendszert is, igazolva, hogy jóllehet a tanítók valóban részesei voltak a magyarosításnak, azonban nem mint egy erőszakos nyelvpolitika eszközei, hanem mint a nemzetállami logikát követő tanügyi modernizáció munkatársai, akik számára vonzó volt az állami segélyekkel megtámogatva immár valódi polgári pályamodellt kínáló tanítói hivatás.

KIGnek a finom részletekre kíváncsi, de elméletorientált és a makroadatokat árnyalt értelmezésére érzékeny megközelítése példaértékű a társadalomtörténet és a szociológia határán kibontakozó történeti szociológiai kutatások számára. A szerző távol áll mindenféle elméleti doktrinerségtől, az adott problémától nem lehet idő előtti magyarázatokkal eltéríteni. Mindaddig, amíg le nem ás a vizsgált tárgy gyökeréig, s nem megy utána a lehetséges forrásoknak, tartózkodik az interpretációtól, a későbbiekben a gondolkodást bilincsként szorító fogalomhasználatától, a gyors válaszokat ígérő megoldásoktól. Ez a tapasztalat által visszaigazolt bölcsesség és türelem akár egy szintiszta mikrotörténeti program is lehetne. Nem hinném azonban, hogy a szerző valaha is ebből a szögből tekintett volna önmagára, hiszen mint történeti szociológus elsősorban társadalmi nagycsoportok kvantitatív megközelítésű vizsgálatára törekedett. Munkássága egyértelműen jelzi, hogy nincs ellentmondás az előbbi két mondatban. Ha mindezt kiegészítem azzal, hogy elmélyült jog-, közigazgatás-, intézmény-, statisztika-, egyház-, ár- és bér-, valamint művelődéstörténeti alapok nélkül nem lehet igényes társadalomtörténetet művelni, akkor lényegében a hagyományosnak mondott, nem egyszer pozitíviztának csúfolt eszköztár erejéig elemem ki, amely ez esetben szintén szerves elemévé lesz a kutatói érdeklődésnek. A több síkon mozgó, de az alapkérdést soha szem elől nem veszítő érdeklődésnek köszönhetően az előbbi szempontok és megközelítések egyidejű érvényesítésének eredménye nem eklektikus, egymásra foltozott írások halmaza, hanem letisztult és harmóniát sugárzó tanulmányok sora.

Ma már az is látszik, hogy a szerző által létrehozott és két évtizeden át irányított Történeti Szociológia Tanszék nemcsak kiváló műhelyként működött, de szellemi kalandokra inspiráló, kollegák és érdeklődő diákok párbeszédjét előmozdító, szélvédett zug volt az egyre kietlenebbé váló egyetemi mezőben. □

SOK ADAT, KEVÉS ÁLLÍTÁS

VISI TAMÁS

Komoróczy Géza:

A zsidók története Magyarországon

Kalligram, Pozsony, 2010.

2 kötetben (1230 + 1213 old.), 14 000 Ft

A magyarországi zsidó kisebbség történetéről szóló, a rész kutatások eredményeit korszerű elvek alapján szintetizáló történeti monográfia régi adóssága a magyar történettudománynak. A XIX. századi előzmények után 1922-ben jelent meg Venetianer Lajos (1867–1922) történeti munkája, amely a honfoglalástól az első világháború kitöréséig tárgyalja a magyarországi zsidóság történetét.¹ Hetven évet kellett várni a következő hasonló könyvig: Gonda László (1910–1985) műve csak a szerző halála után, 1992-ben látott napvilágot.² Ez a kötet a középkort egyáltalán nem és a XIX. század előtti eseményeket is csak nagyon vázlatosan tárgyalja. Raphael Patai (1910–1996) angol nyelvű, időnként személyes hangvételű könyve nyújtja az anyag legteljesebb áttekintését.³ Sajnos érényei mellett tanulmányának komoly hiányosságai is vannak: korlátozott és nem megfelelően hivatkozott forrásanyagon nyugszik, a középkorral foglalkozó fejezetekben különösen sok a pontatlan információ. Meg kell még említenünk Haraszi György doktori értekezését is,⁴ amely a kezdetektől a XIX. század közepéig terjedő időszakot tárgyalja.

Mindebből világosan látható, hogy a közelmúltig a legteljesebb összefoglaló munka a magyarországi zsidóság történetéről *angolul* volt olvasható. Raphael Patai könyve élvezetes olvasmány, de tudományos szempontból számos kívánnivalót hagy maga után.⁵ Egy új, tudományos alapokon álló, átfogó történeti szintézis tehát valóban szükséges.

Komoróczy Géza két vastos kötetből álló művének címe azt a benyomást kelti, hogy e hiány pótlása volt a szerző célja, noha a könyv előszavában és bevezetésében nem kapunk világos eligazítást arról, pontosan milyen jellegű munkára számítsunk. A bevezetés felsorolja a magyar-zsidó történetírás már nem élő nagyjait (a felsorolásból érthetetlen módon kimaradt Dán Róbert és Raphael Patai), ám Komoróczy nem tekinti át a szakirodalom korábbi eredményeit, nem jelöli meg, mely területeken szükségesek további kutatások, és nem helyezi el a saját vállalkozását ebben az összefüggésben. Patai és Haraszi említett műveire sem hivatkozik, pedig jó volna tudni, mennyiben tá-

maszkodik a közelmúltban írt hasonló monográfiákra, és miben szándékozik új utakra lépni. Még súlyosabb hiányosság, hogy a könyv bevezetésében a szerző nem fogalmaz meg kutatási kérdéseket és stratégiát, sőt a könyv szerkezete is homályban marad.

Érdekes, hogy a kötetek hátoldalára írt mondatokból többet tudhatunk meg a szerző szándékairól, mint a bevezetésből. „A Magyarország történelmét tárgyaló könyvekben nem sok szó esik zsidókról. Ha említik őket, rendszerint mint idegeneket [...]. Az egész világon szétszóródott és meggyökeresedett zsidó népnek van magyarországi ága; a magyar társadalomban, a polgári nemzetben sok száz éve van félreismerhetetlen zsidó komponens. Ezt a kettősséget írja le a könyv: a zsidók nemzetköziségét és részüket a magyar társadalomban. Az üldöztetéseket és a fennmaradás lehetőségeit, a rossz alkalmazkodást és a beilleszkedést, a téves döntéseket és a sikert.” (I. k. hátoldal). „A történetírás nem hallgathat azokról az atrocitásokról, amelyek a zsidókat Magyarországon, hazájukban érték. Nem nézhet el a fényes korszakok sötét foltjai fölött. [...] Ez a könyv nem idegeneknek tekinti a zsidókat Magyarország történetében, s nem csatlakozik a zsidó történetírás siralmas-dicsekvő karénekeéhez sem.” (II. k. hátoldal).

Kétségtelenül helytálló megállapítás, hogy a magyar történetírásba nincs megfelelően integrálva a magyar-

1 ■ Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története. A honfoglalástól a világháború kitöréséig*. Fővárosi Nyomda, Bp., 1922.; reprint: Könyvértékesítő Vállalat, Bp., 1986.

2 ■ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Századvég, Bp., 1992.

3 ■ Raphael Patai: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Wayne State University Press, Detroit, 1996.

4 ■ Haraszi György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*. PhD-értekezés, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2004. (elérhető az intézmény honlapján).

5 ■ Vö. Haraszi György: *A zsidó történetírás nehézsége avagy egy illúzió fogságában*. *Múlt és Jövő*, 2 (1997), 70–82. old.; Howard Lupovitch: *Wine and Thorns in the Tokay Valley: Jewish Life in Hungary; The History of Abaujszántó* by Zahava Szasz Stessel / *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* by Raphael Patai. *AJS Review*, 23 (1998), 307–315. old.

6 ■ Ezek a kérdések már régóta foglalkoztatják a téma kutatóit, vö. pl. Vörös Kati: *Magyar zsidó történet mint zsidó történelem*. *BUKSZ*, 2009. ősz, 199–208. old. Ezekhez a vitákhoz Komoróczy könyve szinte semmit sem tesz hozzá.

7 ■ Révész Sándor: *Egy öntörvényű kézikönyv, Népszabadság*, 2012. november 12. (http://nol.hu/lap/hetvege/20121104-egy_ontorvenyu_kezikonyv). Zsolnai György: *Hiánypótlás. Szépirodalmi Figyelő*, 2012. 3. szám, 83–87. old.; Acs Pál: *Magyar Zsinagóga. Magyar Narancs*, 2012. 49. szám (<http://magyarnarancs.hu/konyv/magyar-zsinagoga-82807>).

országi zsidóság története, és abban is egyet kell értenünk Komoróczy Gézával, hogy a „fényes korszakok sötét foltjait”, például 1848 és 1956 zsidóellenes atrocitásait nem ignorálhatja a magyar történetírás. A könyv azonban nem dolgozza ki részletesen ezeket a gondolatokat. Érdemes lett volna például azt elemezni, hogy milyen narratívák léteznek ma a magyar nép történetéről, és milyen mértékben illeszthető beléjük a hazai zsidóság története. Kell-e, lehet-e módosítani a magyar történetírásban uralkodó felfogás(ok)on ahhoz, hogy a zsidóság tapasztalatai értelmesen, értelmezhetően megjelenjenek a jövő történelmekönyveiben? Sajnos a könyvben nem találunk semmi érdemlegeset ezekről a kérdésekről.

Hiába keressük a „rossz alkalmazkodás” a „téves döntések” és a „siker” leírásait, elemzéseit is. Téves döntésnek, rossz stratégiának, vagy épp ellenkezőleg, helyes döntésnek, sikeres stratégiának tekinti-e Komoróczy a XVIII. századi zsidó felvilágosodást, a haszkalát? A XIX. századi asszimilációs és emancipációs törekvéseket? Vagy az asszimilációt elutasító ultraortodoxiát? Ha van is erről véleménye, nem osztja meg az olvasóval.⁶

A két kötetről több bírálat jelent már meg többek között Révész Sándor, Zsolnai György és Ács Pál tollából.⁷ Méltatták a könyvben felhalmozott tudásanyag terjedelmét, hangsúlyozták a téma fontosságát és egy ilyen jellegű könyv társadalmi jelentőségét. Másfelől többen megjegyezték a komoly szerkesztési hiányosságokat, az időnként túlbuzjázó, fölösleges és tudálékos magyarázatokat, az ismétléseket, az önellentmondásokat, a következetlenségeket, a félbemaradt szövegegyeségeket. Hozzátehetjük még a tárgy- és földrajzínemutatók hiányát, valamint a részletes tartalomjegyzék szétszórását a kötetekben a nagyobb tematikus egységek elé, ami jelentősen megnehezíti a tájékozódást a csaknem kétezer-ötyszáz oldalas szövegben.

További bírálatok érték a könyvet szubjektív, időnként kifejezetten elfogult hangvételért. Révész Sándor „öntörvényű” és „alanyi” műként jellemzi többek között az alábbi okok miatt: „Komoróczy professzornak a szociológia iránti affinitása nem különösebben erős, alighanem ezért is nyer teret a társadalmi okok

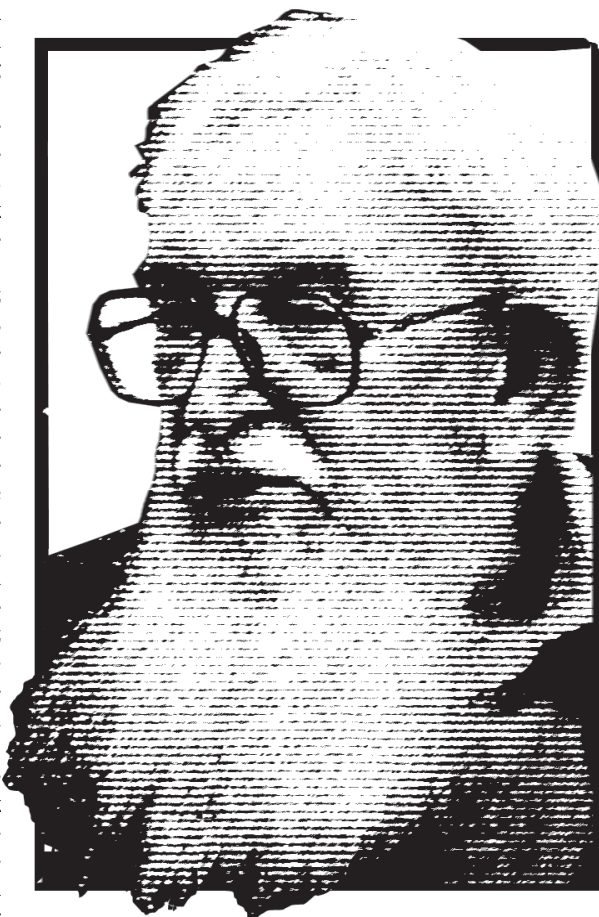
elemzésének rovására a moralizálás. [...] Személyes elfogultságra utalnak a Karsai Lászlót és munkatársait feltűnő gyakorisággal érintő maliciózus megjegyzések, amelyekhez sosem társul a vitatott érvek ismertetése és ellenérvek előadása. Föltűnően mellőztetik térségünk zsidóságának egyik legjelesebb kutatója, Karády Viktor. Egészen furcsa, hogy a Kasztner Rezső (Rudolf) körül zajló vitáról úgy lehessen írni, hogy a róla legmarkánsabban vélekedő, a vita hevítésében élen járó, a Kasztner-emléktábla eltávolításáért hadakozó Fischer István említésre se kerüljön.”

Révész kritikáját relevánsnak és megalapozottnak tartom. Hasonló problémákat látok a közép- és kora újkorral foglalkozó fejezetekben is: a tárgyalás horizontján kívül maradnak izraeli kutatók héberül megjelent nagyon fontos tanulmányai csakúgy, mint a középkori zsidóság európai történetéről a közelmúltban folyt vagy jelenleg is folyó szakmai viták, így a könyv elszigetelődik a nemzetközi szakirodalom fősoдрától (néhány konkrét példát lentebb érintek majd). Történeti problémák átfogó elemzése helyett pedig gyakran csak anekdotikus elbeszéléseket, illetve forrásparafrázisokat kapunk moralizáló vagy aktualizáló megjegyzésekkel fűszerezve.

A mű ezen aspektusai, a szerkesztési hibákkal, a szakirodalom szelektív és szubjektív kezelésével, valamint a közéleti reflexiók és moralizáló megjegyzések szerepével a továbbiakban nem foglalkozom. Ehelyett négy szempontból vizsgálom meg a könyvet: 1. a forrásanyag jellege és felhasználásának módja; 2. az adatok és a forrásértelmezések megbízhatósága; 3. az értelmezések mögött megbúvó paradigma; 4. a könyv által kínált kép, panorama teljessége. Az alábbi recenzió az első kötetre (alcím: *A középkortól 1849-ig*) koncentrálna, azon belül is elsősorban a középkorral foglalkozó fejezetekre, mivel a második kötet (alcím: *1849-től a jelenkorig*) által felölelt korszakban kevésbé vagyok járatos.

1. A FORRÁSOK

Az első kötet, azon belül a középkorral és a kora újkorral foglalkozó rész három nagy forrásgyűjtemény

anyagán alapszik, amelyekre a szerző rendszeresen hivatkozik. Az első egy megjelenés alatt álló munka *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon. Szöveggyűjtemény* munkacímével (vö. I. k. 9. old.). E gyűjteményre szövegösszeállítások sorszámaival hivatkozik Komoróczy. Külön nem utal rá, de itt jegyzem meg, hogy egy hasonló címet és 2005-ös dátumot viselő munkaanyag elérhető az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékének honlapjáról.⁸ E forrásgyűjtemény tehát az itt tárgyalt történeti elemzések első tartóoszlopa, ám mivel végleges változata még nem jelent meg, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy szilárdságát, erőnyeit és hibáit megítéljük.⁹

Más a helyzet a munka második tartóoszlopával, a *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig* című forrásgyűjteménnyel (a továbbiakban *Kútforrások*), amelyet 2003-ban jelentetett meg Shlomo J. Spitzer és Komoróczy Géza.¹⁰ E kötetet részletesen bíráltam egy 2009-ben megjelent tanulmányomban.¹¹ Itt csak a főbb pontokat foglalom össze, bővebb elemzést a hivatkozott cikkemben talál az olvasó:

1. A XIX. századi nemzeti-asszimilációs történeti paradigma keretében létrejött állításokat, téziseket kellő kritika nélkül veszi át és ismétli meg a *Kútforrások* kötet. Így például Spitzer szerint a XV. századi Eizik Tirna rabbi volt „az első magyarországi [zsidó] tudós, aki nyomtatott művet hagyott maga után” (42. old.), pedig, mint azt részletesen kifejtettem, nincs bizonyíték arra, hogy Tirna valaha is Magyarországon működött volna, az említett könyvét pedig valószínűleg Morvaországban, Brno városában írta. Hasonlóképpen kétséges, hogy a „Hágár földje” kifejezés minden kontextusban Magyarországot jelöli-e a középkori héber szövegekben, és az is, hogy Esztergomban már a XI. században létezett volna jól szervezett zsidó hitközség.

2. A forrásokat ötletszerűen és nem világosan megfogalmazott elvek alapján válogatták össze és rendezték el. Olyan források is bekerültek, amelyek talán nem is Magyarországról szólnak, és kimaradtak olyanok, amelyek relevánsak lehetnek a magyarországi zsidó történelem megértéséhez.

3. A *Kútforrások* kötet gyakran kiragadott és egymás mellé helyezett szövegösszeállításokat talál, amelyek optikai csalódást okozhatnak, így félrevezethetik az olvasót – néhány konkrét esetben ténylegesen félre is vezették a kötet szerkesztőit. Például Komoróczy teóriája, miszerint Hirs Cvi Askenazi rabbi saját feleségének haláláról, pontosabban az azt követő örökösödési vitáról írt vallásjogi döntvényt Buda 1686-os ostromát követően, ilyen optikai csalódáson alapszik.

4. A források magyar fordításai kevésbé megbízhatók, mint Kohn Sámuel korábbi fordításai, a szövegeket kísérelő jegyzetanyagban pedig szokatlanul sok a tárgyi tévedés.

A *Kútforrások* kötet szerkesztői bírálatomra nem válaszoltak, és Komoróczy új könyvében sem találtam reflexiót a fentebb összefoglalt kritikára.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a *Kútforrásokkal* kapcsolatban jelzett problémák és hiányosságok rendre visszaköszönnék *A zsidók története* első kötetében is: Ejzik Tirna továbbra is az első magyarországi héber könyv szerzője (I. k. 280–281. old.), és Komoróczy meg sem említi, hogy talán Morvaországban volt rabbi, pedig nem kisebb tudósok, mint Abraham Marmorstein, Shmuel Weingarten, František Graus és újabban Abraham David jutottak erre a következtetésre.¹² A Hágár földje kifejezéssel kapcsolatos bizonytalanságokról egy szó sem esik (I. k. 77–81. old.), és ezért fel sem vetődik például, hogy a „Hágár földjén” tevékenykedő zsidó kereskedőkről szóló XI. századi szövegek esetleg nem Magyarországról szólnak (I. k. 84–85. old.). És tényként közli a szerző hogy Cvi Hirs Askenazi rabbi saját magának ítélte volna meg Buda ostromakor elhunyt felesége vagyonát (I. k. 564. old.), pedig ez csak egy gyenge lábakon álló hipotézis.¹³

Egyetlen helyet találtam, ahol Komoróczy talán akceptálta kritikám egy részét, bár nem hivatkozik rá. Az *Esztergomban beleutaztak a szombatba* című aljegyzetben (I. k. 86–88. old.) megengedi, hogy az elemzett héber forrás a XIII. század elejéről való, s

8 ■ <http://www.hebraisztika.hu/site/szovgyujt.jsp>

9 ■ Lapzártá után kaptam a hírt, hogy e kötet „*Nekem itt zsidónak kell lenni*” – *Források és dokumentumok (965–2012)* címmel a Kalligram gondozásában 2013 áprilisában megjelent. Sajnos ezt a kiadványt a jelen recenzióban már nem tudtam figyelembe venni.

10 ■ Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Bp., 2003. Tegyük hozzá, hogy harmadik szerzőként föl kellett volna tüntetni Štrbik Andreát is, akinek – Komoróczy szavait idézem – „[o]daadó munkája nélkül a könyv nem jöhetett volna létre.” (*Kútforrások*, 9. old.).

11 ■ Visi Tamás: Prolegomena egy jövődó héber forrásgyűjteményhez. *BUKSZ*, 2009. ősz, 234–243. old.

12 ■ Az első három hivatkozást lásd idézett cikkem 235–236. oldalán. Abraham David: R. Jichak Eizek Tirna ve-hibburo hapulumsi Tesuvat Ha-Minim: Berurim risonim. In: Abraham (Rami) Reiner et al. (eds.): *Ta-Shma: Studies in Judaica in Memory of Israel M. Ta-Shma*. Tevunot Publishing, Alon-Shevut, 2011. 1. k. 257–280. old., kül. 258–260. old. E tanulmányokra nincs utalás a könyvben.

13 ■ Vö. Visi: *i. m.* 242–243. old.

14 ■ Scheiber Sándor – Grünvald Fülöp (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, 5/1 k. MIOK, Bp., 1959. 130–131. old.

15 ■ Pl. Haym Soloveitchik: *Halakha, kalkala ve-dimmuj acmi*. Magnes Press, Jeruzsálem, 1985.; Michael Toch: *Peasants and Jews in Medieval Germany: Studies in Cultural, Social and Economic History*. Ashgate, Aldershot–Burlington, 2003.; Uő: *Economic Activities of German Jews in the Middle Ages*. In: Michael Toch – Elisabeth Müller-Luckner (Hrsg.): *Wirtschaftsgeschichte der mittelalterlichen Juden: Fragen und Einschätzungen*. R. Oldenbourg Verlag, München, 2008. 181–210. old.; Joseph Shatzmiller: *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending, and Medieval Society*. University of California Press, Berkeley, 1990.

16 ■ E példák részletesebb tárgyalását lásd Visi: *i. m.* 241. old.

17 ■ Vö. Ferdinand Seibt – Maria Tischler: Prag. In: Arye Maimon – Mordechai Breuer – Yacov Guggenheim (Hrsg.): *Germania Judaica*. 3. k. 2. rész. Tübingen, 1995. 1126. old.

ezért komolyan mérlegeli, hogy talán mégsem volt Esztergomban zsidó község a XI. században (vö. I. k. 200. old., viszont az I. k. 515. oldalán visszatér a forrás XI. századi datálásához). Hozzáteszem, továbbra sincs bizonyíték arra, hogy az említett héber forrás Esztergomról szólna, az pedig lényegében kizárható, hogy a benne említett kereskedők a „*rádhánija* kereskedelmi hálózat kései szereplői” (I. k. 86. old.) lettek volna, ugyanis az iraki zsidókból álló *rádhánija* a XI. században már nem létezett, és a szöveg regensburgi, vagyis németországi kereskedőkről beszél.

A harmadik nagy forrásgyűjtemény, amelyre *A zsidók története* első kötete épül, a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* sorozata, amelyet még 1903-ban kezdett kiadni az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Ez a sorozat, amelynek 1980-ig tizennyolc kötete jelent meg Friss Armin, Mandl Bernát, Kováts Ferenc, Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor szerkesztésében, elsősorban a magyarországi levéltári forrásokban, oklevelekben, gazdasági, jogi és közigazgatási szövegekben fennmaradt adatokat gyűjti össze. A forrásokat az eredetiben közli egészen minimális magyarázatokkal, így a legtöbb filológiai vagy értelmezési problémával az olvasónak magának kell megbirkóznia.

Egyetlen példán érzékeltetve a felmerülő nehézségeket: egy meglehetősen enigmatikus latin nyelvű forrás szerint II. Ulászló engedélyezte Jakab Mendel prefektusnak, hogy „presbitert” jelöljön a magyarországi zsidóság számára.¹⁴ A szövegből nem derül ki, hogy mi volt a presbiter dolga, hol működött, kapott-e fizetséget, és ha igen, kitől. A szöveg azt sejteti, hogy Jakab Mendel jelöltje egy külföldről érkező „farizeus” volt, míg mások, úgy tűnik, vitatták a prefektus jogát egy külföldi kinevezésére. Nem világos, mire vonatkoznak a latin *phariseus* és *presbiter* szavak e dokumentumban. A farizeusok egy ókori zsidó vallási mozgalom tagjai voltak, akiket az Újszövetségben is említenek, és időnként élesen bírálnak („képmutató farizeusok”, vö. Máté 23:13). De vajon mit akart e szóval a XVI. századi latin dokumentum szerzője kifejezni? Az oklevéltár szerkesztői a szöveghez csatolt rövid regesztában „főrabbinak” értelmezik a *presbiter* szót, és talán „rabbinak” értették a *phariseus* kifejezést (bár ezt nyíltan nem mondják ki), de döntésüket nem indokolják meg, és más kortárs forrásból sem tudunk arról, hogy bármiféle főrabbi működött volna Magyarországon ebben az időben.

Az ehhez hasonló nehézségek fényében nem meglepő, hogy a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* kötetében felhalmozott forrásanyag a mai napig nincs a lehetőségekhez mérten kiaknázva. E téren Komoróczy új könyve sem hoz lényeges változást. Az előbb említett szövegre utalva Komoróczy elismétli, hogy II. Ulászló „a praefectusnak megadta az országos főrabbi kinevezésének a jogát” (I. k. 321. old., a lábjegyzetben hivatkozik a fenti forrásra), ám a felmerülő filológiai és történeti problémák feltérképezésétől eltekint. A középkorból fennmaradt számos gazdasági és pénzügyi szövegből egyet sem elemez részletекbe menően,

inkább általános áttekintést ad a zsidók szerepéről a középkori Európa pénzügyi életében, amelyben sajnos nem használja fel Haym Soloveitchik, Michael Toch és Joseph Shatzmiller fontos vonatkozó tanulmányait.¹⁵

Mindent egybevéve alapvetően reprodukív jellegetű munkának kell tartanunk *A zsidók története* első kötetét: a szerző elismétli a forrásgyűjteményekben, különösen a magyarázó anyagaikban található információkat, de nem vállalkozik újszerű értelmezésekre, részletekbe menő forráselemzésre. A forrásanyag feldolgozottsági szintje marad ugyanaz, mint a *Kútforrások* és a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* kötetében.

2. AZ ADATOK ÉS ÉRTELMEZÉSÜK

A magyarországi könyvkiadási gyakorlatban egyre ritkább, hogy történeti tárgyú műveket megjelentetésük előtt szakmailag lektoráltassanak. E mulasztás káros következményei megmutatkoznak *A zsidók története* első kötetének szinte minden lapján. Szögezzük le: nagyon sok jó és hasznos adatot, információt, hivatkozást találhatunk a könyvben. A búza közé azonban jócskán keveredik ocsú, és a szakmában nem járatos olvasótól nem lehet elvárni, hogy szétválassza őket. Sokat levon Komoróczy könyvének tudományos értékéből, hogy elmaradt a szükséges alapos szakmai lektorálás.

A tárgyi tévedések egy része a könyv egyik alapjául szolgáló *Kútforrások* szövegyűjteményből származik. Két kisebb jelentőségű példával kezdve: egy talmudi idézet Rasi-idézetként szerepel (I. k. 303. old., vö. *Kútforrások*, 176. old.), tévesen van megadva Maimonides születési dátuma (I. k. 102. old., vö. *Kútforrások*, 38. és 335. old.).¹⁶ Átveszi a *Kútforrásokból* (348. old.) azt az állítást, hogy Akiva ha-Kohén budai rabbi 1496-ban hunyt el (I. k. 326. old.), noha a rabbi évtizedekkel tovább élt, csak nem Budán, hanem Prágában, ahol tevékenysége még 1523-ban is dokumentált.¹⁷ Ennek fényében kevéssé valószínű, hogy Akiva ha-Kohén Mátyás király idejében lett volna a budai zsidók rabbija (uo.), mivel akkor még túl fiatal lehetett e tisztség betöltéséhez.

Komolyabb gondok jelentkeznek, amikor a szerző történeti elemzéseit nem az eredeti forrásokra, hanem a *Kútforrásokra* alapozza. Például egy budai özvegyasszony végrendeletéről, illetve a végrehajtása körüli vitáról olvasunk (I. k. 436–437. old.) a *Kútforrásokban* (591–596. old.) található héber forrás alapján. A forrás magyar fordításába és a kapcsolódó jegyzetanyagba kinos hiba csúszott: a *jerussa de-orajta* kifejezést „tőrai birtok”-nak fordítják (helyesen: tőrai öröklés, vagyis olyan öröklés, amelyet a Tóra szabályai írnak elő, és elvileg nem függ a végrendelkező akarától), majd a következő lábjegyzet fűzik hozzá: „A jelképes kötelesrész, a megváltás díja. Ex 34, 19 sk. stb.” (*Kútforrások*, 593. old. 2. j.). Az „Ex 34,19” rövidítés Mózes második könyvére, az Exodusra utal. A hivatkozott bibliai helyen az elsősülött barmok és fiúgyermek kiváltásáról szóló szabályok olvas-

hatók, amelyeknek természetesen semmi közük az örökösödési törvényekhez. Ezt a téves hivatkozást a szerző áttemelte *A zsidók történetébe* (I. k. 436. old., 347. lábjegyzet).

A végrendeletben szó esik az özvegyasszony által birtokolt zsinagógai ülőhelyekről is. (A zsinagógákban nem feltétlenül volt mindenkinek ülőhelye, ezért a zsinagógai ülőhelyek értékes tulajdont jelentettek, az özvegyasszony például bérbe adhatta őket.) Az eredeti héber szöveg elbeszéli, hogy egy Jisáj nevű budai zsidó felajánlást tett a hitközség jótékonyági egyletének, s mivel nem tudta kifizetni, a birtokában lévő két zsinagógai ülőhelyet a hitközség jótékonyági tisztviselői lefoglalták, majd tőlük a végrendelező özvegyasszony váltotta ki őket – valószínűleg úgy, hogy kifizette Jisáj úr felajánlását, és ezzel a zsinagógai ülőhelyek a birtokába kerültek.

Ezek az információk kihámozhatók a *Kútforrások* 593. oldalán található magyar fordításból is, de nem könnyen, szükség lett volna egy rövid magyarázó jegyzetre. Talán e mulasztás miatt került egy félreértés és téves következtetés *A zsidók történetébe* (436–437. old.): „A Régi zsinagógában megváltott helye volt [ti. az özvegyasszonynak – V. T.] a férfiak részében, nyilván a férje (Jisáj) után, és a női részben a maga számára.” A héber szöveg nem állítja, hogy az özvegyasszony férjét Jisájnak hívták, s azt sem, hogy az asszony férje után örökölte volna meg az említett helyet. A jótékonyági alapítványtól szerezte meg az ülőhelyeket, amelyek eredetileg valóban egy Jisáj nevű ember birtokában voltak, aki viszont nyilvánvalóan nem az asszony férje volt.

Még egy, viszonylag röviden tárgyalható példával szemlélítve a problémákat, azt olvassuk, hogy egy „átutazó rabbi”, bizonyos Or Sraga Fejbus, aki 1655-ben járt Budán, „megszervezte vagy átszervezte” a jótékonyági és temetkezési egyleteket, illetve „rendezte viszonyait” (I. k. 483. és 511. old.). A hivatkozott forrásban (*Kútforrások*, 695–698. old.) azonban csak annyi áll, hogy a rabbi megerősítette azt a korábbi szokást, hogy bizonyos alkalmakkor a jótékonyági és temetkezési egyletek tagjai beszédeket mondhattak a zsinagógában, a közösség tagjait adományozásra buzdítandó.

A szöveg kulcsmondata a *Kútforrásokban* olvasható fordítás szerint a következő: „Annak a rendeletnek (gezerá) az ügyéről, amely (rendelet)et a Jeruzsálem szent városából – épüljön fel és álljon szilárdan, mihamarabb, még a mi napjainkban – való kiváló rabbi, tanítónk, R. Or Sraga Fejvis (VYYBYŠ/Š) úr – az igaz emléke legyen áldott – hozott, amikor itt Oven statt (״VBN Š/Š׳׳׳) szent községében – épüljön fel Isten városa – elrendezte a Betegek látogatása (*bikkur holim*), a Halottról való gondoskodás (*halvaját hamét*) és a Meztelenek felruházása (*halbásat arummim*) szent egyletek (*hevra kadosa*) ügyeit.” (*Kútforrások*, 697. old.) A fordítást kihagyás és változtatás nélkül idéztem, hogy az olvasó láthassa, milyen kihívásokkal kell megküzdenie a *Kútforrások* kötet használóinak.

A magyar fordítás pontatlan: a héber eredeti nem azt jelenti, hogy „amikor itt, Oven statt [vagyis Buda – V. T.] szent közösségében [...] elrendezte a [...] szent egyletek [...] ügyeit”, hanem „a rendelkezésről, [...] amelyet a betegsegélyező, temetkezési és szegénységélyező egyletek ügyében hozott [a rabbi], itt, Buda szent községében”. A héber *izzen ve-tikken* idiómát (jelentése: szerez, ír vagy rendelkezést hoz) a fordító félreértette, és „elrendezte ügyeit”-ként fordította.¹⁸ Ennek alapján a *Kútforrások* egyik magyarázatában a szerkesztő már azt a következtetést vonja le, hogy Fejbus rabbi „[m]egszervezte vagy újjászervezte az egyleteket” (*Kútforrások*, 610. old.), s ezt veszi át *A zsidók története* is (I. k. 483. old.), természetesen a *Kútforrásokra* hivatkozva a lábjegyzetben.

Az ilyen, első látásra jelentéktelennek tűnő félreértések, illetve mulasztások téves következtetésekre vezethetnek, amelyekből azután fiktív eseményeket konstruálhatnak a szöveggyűjtemény felhasználói. Az aprónak tetsző fordítási hiba miatt egy soha meg nem történt esemény kerül be *A zsidók története* elbeszélésfolyamába, a héberül nem tudó olvasóknak pedig esélyük sincs a tévedés felismerésére. Ceterum censeo: a *Kútforrások* című szöveggyűjteményt csak igen nagy körültekintéssel szabad történeti kutatások céljára használni.

Más esetekben a téves megállapítások a nem megfelelő kézikönyvek használatára, illetve a releváns szakirodalom figyelmen kívül hagyására vezethetők vissza.

Például azt olvassuk, hogy a „[v]allásos zsidók Európában mindig fedett fejjel jártak” (I. k. 147. old.). Yitzhak (Eric) Zimmer tanulmányai kimutatták, hogy a XV. század előtt a fejbefedés egyáltalán nem számított általánosan elfogadott vallási kötelezettségnek az askenázi zsidók körében, és még a zsinagógai istentiszteleteken is előfordult, hogy fedetlen fővel recitáltak liturgikus szövegeket.¹⁹

18 ■ Az idióma bibliai eredetű (lásd Prédikátor 12:9 [12]) és számos kora újkori héber könyv címlapján látható a cím után, a szerző neve előtt („Irta”). Rasi bibliakommentárja (Prédikátor 12:9) nyomán használták „rendelkezést hozni” értelemben is.

19 ■ Yitzhak (Eric) Zimmer: *Olam ke-minhago noheg: Perakim be-toldot ha-minhagim*. Zalman Shazar, Jeruzsálem, 1996. 17–42. old. Israel M. Ta-Shma: *Ha-tefilla ha-askenazi ha-keduma*. Magnes Press, Jeruzsálem, 2004. 229. old.

20 ■ Vö. Robert Brody: *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*. Yale University Press, New Haven – London, 1998. 39. és 72–74. old.; Ephraim Kanarfogel: *Jewish Education in the High Middle Ages*. Wayne State University Press, Detroit, 1992. 46–48. old.; Isadore Twersky: *Introduction to the Code of Maimonides (Mishneh Torah)*. Yale University Press, New Haven – London, 1980. 5. és 83. old.

21 ■ Vö. Haym Soloveitchik: Can Halakhic Texts Talk History? *AJS Review*, 3 (1978), 172–173. old. 54. lábjegyzet.

22 ■ Carsten Wilke: *Biographisches Handbuch der Rabbiner*. Teil 1. Saur, München, 2004. 175–178. old.

23 ■ Michael L. Miller: *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford University Press, Stanford, 2010. 22. old.

24 ■ Vö. Miller: *i. m.* 40–41. old.

25 ■ Vö. *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. 1. k., IMIT, Bp., 1903. 66–72. old.

26 ■ „Ha a zsinaton tiltani kellett a vegyes házasságot, ez bizonyára nem volt ritka.” (I. k. 89. old.).

Azt olvassuk (I. k. 276. old.), hogy az ókori és középkori rabbik a tanításért nem fogadtak el pénzt – ezt Maimonides is tiltotta –, hanem „kereső foglalkozást űztek”, Rasi (1040–1105) például szőlőt művelt. A szerző nem veszi figyelembe, hogy az iszlám uralma alatt élő zsidók a kora középkorban különadókat fizettek a nagy babilóniai tanházak fenntartására, és ezt a gyakorlatot átvették az észak-afrikai és az Ibériai-félszigeten működő tanházak is – Maimonides őket bírálva írta, hogy tilos a tanításért pénzt kérni.²⁰ Haym Soloveitchik pedig kimutatta, hogy minden ellenkező híresztelés ellenére Rasi valószínűleg nem művelt szőlőt.²¹

Téves az az állítás (I. k. 918. old.), hogy Mordekhaj Benet (1753–1829) édesapja „Johánán Banet” óbudai dajján (bíró) volt, és „Óbudáról hívták el Stomfára, majd a morvaországi főrabbiságba”. A hiba elkerülhető lett volna, ha a szerző felhasználja Carsten Wilke biográfiai kézikönyvét.²² Az I. k. 756. oldalon pedig a morvaországi zsidóság életét szabályozó jogi gyűjtemény keletkezési idejével és szerzőségével kapcsolatban szerepelnek téves állítások, noha a helyes adatok Michael Miller mértékadó monográfiájában könnyen hozzáférhetők.²³

A zsidók kiűzéséről szóló lista (I. k. 243–258. old.) erősen hiányos, sőt ami sokkal rosszabb, időnként fiktív adatokat tartalmaz. Nem szerepel például az összes nagy kiűzetés a morvaországi királyi városokból – 1426. Jihlava [Iglau], 1454. Brno [Brünn], Olomouc [Olmütz], Znojmo [Znaim] és Uničov [Mährisch-Neustadt], 1514. Uherské Hradiště [Ungarisch Hradisch] –, szerepel viszont egy állítólagos kiűzés Olomoucból 1427-ben „V. Márton pápa rendeletére” (I. k. 248. old.), amelyre semmilyen más forrásban nem találtam utalást. A szerző vélhetően összekevert valamit a jegyzetei között. Ugyanígy fiktív a 256. oldalon említett 1742-es morvaországi kiűzetés. Mária Terézia valóban elrendelte ugyan, hogy a zsidóknak el kell hagyniuk Morvaországot, de nem 1742-ben, hanem 1744-ben, és a rendeletet végül nem hajtották végre, vagyis *nem* űzték el a zsidókat Morvaországból.²⁴ Egy másik lista, amely magyarországi rabbikat sorol fel (I. k. 515–522. old.), jó pár olyan férfi nevet tartalmazza, akik nem voltak rabbik, vagy nincs elégséges bizonyíték arra, hogy Magyarországon működtek volna. Például: „Jehuda (Júda) Liberman (*rabbi*): Pozsony, a XIII. század közepe” (I. k. 515. old.), ám a hivatkozott forrás csak annyit állít, hogy a rabbi Pozsonyból származott, azt nem, hogy ott is volt rabbi.

A hasonló tévedések, pontatlanságok miatt azt tanácsolom az olvasóknak, hogy mielőtt felhasználnák, független forrásból is ellenőrizték a könyvben szereplő adatokat.

Olyan újszerű, általános megállapítást, problémafelvetést, elméletet vagy értelmezési kísérletet a magyarországi zsidóság történetéről, amely, mondjuk, „Komoróczy-tézisként” vonulhatna be a köztudatba, nem sikerült felfedeznem *A zsidók története* első kötetében. A szerző többnyire meglegészik az adatköz-

léssel (időnként aktualizáló vagy moralizáló reflexiók kíséretében) vagy más kutatók elképzeléseinek tömör ismertetésével. Viszonylag ritkán vállalkozik az adatsorok önálló értelmezésére és történeti problémák megoldására. Az alábbiakban néhány ilyen, kivételes esettel kapcsolatban következnek kritikai észrevételek.

Az I. k. 260. oldalán a magyarországi zsidóság Nagy Lajos király által elrendelt kiűzésével kapcsolatban a szerző amellett érvel, hogy ez 1348-ban történt. Bizonyítékként egy XVI. századi itáliai héber krónika szűkszavú megjegyzésére hivatkozik, amely ezt állítja. Ám a fentebb már említett *Magyar-Zsidó Oklevéltár*-ban konkrét adatok vannak arról, hogy 1349-ben, 1350-ben és 1353-ban Budán és Pozsonyban zsidók gazdasági tevékenységet folytattak.²⁵ Ezeknek a dokumentumoknak jóval nagyobb történeti értékük van, mint a XVI. századi itáliai héber krónikának, és egyébként sincs okunk azt gondolni, hogy ez utóbbi szerzője különösen jól informált lett volna a XIV. század közepi magyarországi történésekről. (Az I. k. 193. oldala és 468. lábjegyzete viszont azt implikálja, hogy Nagy Lajos az 1360-as években űzte ki a zsidókat Magyarországról, mint ahogy azt más történészek is feltételezik.)

Amikor Komoróczy részletesen ismerteti Szent László és Könyves Kálmán zsidókra vonatkozó törvényeit (I. k. 88–95. old.), többször veszi elő azt az érvt, hogy amit a törvények tiltanak, azt az emberek csinálják, és ezért például bizonyára voltak vegyes házasságok zsidók és keresztények között az Árpád-házi Magyarországon, különben nem tiltották volna őket Szent László törvényei.²⁶ Továbbá zsidóknak földjeik és keresztény szolgálkai lehettek, különben nem tiltották volna a törvények, hogy zsidók keresztény szolgálkkal műveltesék földjeiket. Ezt az érvtípust többször alkalmazva a szerző arra a következtetésre jut, hogy I. László idején, a XI. század végén „már észrevehető számban éltek” zsidók Magyarországon, Könyves Kálmán idejére pedig „szervesen beépültek Magyarország társadalmába” (I. k. 91. old.).

Ez a konklúzió azonban nem megalapozott, mert az alkalmazott érvtípus nem meggyőző: a modern Magyarország sem azért írta alá az atomsorompó-egyezményt, vagy támogatja a bálnavadászatot tiltó nemzetközi megállapodást, mert polgárai atombombákat gyártának vagy bálnákra vadásznának. Mérlegelni kell azt a lehetőséget is, hogy a kora Árpád-korban a zsidókkal kapcsolatos törvényeket nem gyakorlati szükségletek diktálták, hanem pusztán a nemzetközi normák átvétele, egyfajta jogharmonizáció volt a céljuk. Az említett törvények, mint azt Komoróczy maga is hangsúlyozza, nyugat-európai modelleken alapultak. Lehetséges, hogy megfogalmazóik pusztán átvették a nyugat-európai jogi normákat, függetlenül attól, volt-e gyakorlati jelentőségük Magyarországon, vagy sem.

Ezért I. László és Könyves Kálmán törvényei önmagukban véve még azt sem feltétlenül bizonyítják, hogy éltek egyáltalán zsidók Magyarországon a XI–XII. század fordulóján. Noha a szerző Kálmán király

egyik törvényét értelmezve népes zsidó közösségeket vizionál a kor Magyarországra (I. k. 92. old.), nincsenek olyan források, amelyek egyértelműen bizonyítanák, hogy akár csak egy, állandóan letelepedett tagokból álló zsidó közösség létezett volna Magyarországon a XIII. század előtt. Az I. k. 127. oldalán Komoróczy is azt állítja – korábban ismertetett álláspontjának elmentmondva –, hogy III. Sándor pápa idején, vagyis a XII. század második felében, „a zsidók meglepedése és beépülése a társadalomba [...] még a kezdeténél tartott”. Ha ez a megállapítás igaz, akkor a zsidókkal kapcsolatos, a XI–XII. század fordulóján hozott törvények megelőzték a zsidók tényleges letelepedését az Árpádok Magyarországon.

Érdeemes megjegyezni, hogy hasonló problémák vetődtek fel a Karoling-korszak zsidókkal foglalkozó jogi szövegeivel kapcsolatban egy nevezetes tudományos vitában Michael Toch és Friedrich Lotter között a 2000-es évek elején.²⁷ Míg Lotter szerint a zsidókról szóló törvények, zsinati határozatok bizonyítják a zsidó közösségek létezését a kora középkori Európa városaiban, Toch szerint e törvényeknek csak elméleti jelentőségük volt, és nem bizonyítják egyértelműen a zsidók európai letelepedését. Érdeemes volna az Árpád-házi törvényeket újraolvasni és újraértelmezni e vita fényében. Sajnálatos, hogy a Toch–Lotter-vita nem jelenik meg a könyv horizontján.

3. A PARADIGMÁK KEVEREDÉSE

Amikor a szerző a magyarországi zsidóság „szerves beépüléséről” beszél a korai Árpád-kor magyar társadalmába, olyan tézist elevenít fel, amelynek nagy múltja van a hazai magyar-zsidó apologetikus történetírásban. Kohn Sámuel szerint már a honfoglalók között is voltak zsidók, Venetianer Lajos pedig „a magyar zsidóság ezeréves történetéről” elmélkedve írta 1922-es művében: „Nem jöttek, nem ágról szakadt itt a zsidó, de ősi talajban fogant itt a gyökere, s joga van ahhoz a röghöz, melyhez ezredéves emlékei fűződnek.”²⁸ Ez a fajta retorika, a „gyökerek” és „rög” emlegetése távol áll ugyan Komoróczytól, ám a zsidóság korai letelepedéséről és szerves beilleszkedéséről szóló eszmefuttatásai mégiscsak Kohn Sámuel és Venetianer Lajos elgondolásaira hasonlítanak.

A fokozatos hanyatlás kora a teljes egyenlőségből a teljes jognélküliségbe – ezt a címet viseli Venetianer könyvének első része, világosan összefoglalva narratívájának vezérgondolatát: a honfoglalás korában a zsidó vallású magyarok teljes jogú tagjai voltak a magyar nemzetnek, és csak a XI. század végén, épp I. László fentebb említett törvényeivel indult meg az a folyamat, amely a zsidóság jogfosztásához vezetett. A modern kori emancipáció és asszimiláció, vagyis a jogfosztottságból a teljes egyenlőségbe vezető folyamat az előbbi megfordítása, az eredeti, „természetes” állapot helyreállítása volt Venetianer elképzelése szerint.

Komoróczy természetesen nem erre a – mai szemmel meglehetősen naiv – narratív sémára fűzi fel a

magyarországi zsidóság történetét, ám a középkorral foglalkozó fejezet mégis valami hasonlót mond, amikor azt állítja, hogy a magyar–zsidó együttélés kezdetén a zsidók „szervesen beépültek Magyarország társadalmába” (I. k. 91. old.), és a zsidók jogait korlátozó középkori törvények ezen eredeti állapot megváltoztatását, a zsidóság „elkülönítését” célozták (vö. I. k. 89. old.). És noha Komoróczy az emancipációt és asszimilációt nem egy eredeti, kvázitermészetes állapot helyreállításának látta, a középkori történelemre az ő előadásában is rávetül a modern kor árnyéka: igaz, nem az emancipáció és asszimiláció koráé, hanem a vészkorszaké (vö. I. k. 36–37. old.).²⁹ Hiszen a vészkorszakban is minden a zsidók elkülönítésével kezdődött, azt követte az erőszak, a deportálás, a megsemmisítő tábor. Nem nehéz felismernünk ugyanezt a sémát *A zsidók története* középkoros fejezetében is: jogfosztás, szegregáció, majd zsidóüldözés (vérvád, ostyavád, kiűzetések) követi egymást. Ezek azok a főbb tájékozódási pontok, amelyeket a szerző az olvasónak kínál, még ha nyíltan nem von is párhuzamot a középkori és a XX. századi események között.

Más összefüggésben már írtam arról, hogy a magyarországi zsidóság történetének hazai kutatását még mindig erősen befolyásolja a XIX. században született nemzeti asszimilációs paradigma.³⁰ A „klasszikusok”, mint Kohn és Venetianer felfogását nyíltan nem követi ugyan senki, a régi paradigma mégis tovább él a kutatók beidegződéseiben, valamint néhány akadémikus legendában, amelyek zavartalanul hagyományozták tovább a XIX. századtól egészen napjainkig.³¹ Komoróczy elképzelései a magyarországi zsidóság

27 ■ Vö. Michael Toch: „*Dunkle Jahrhunderte*”. *Gab es ein jüdisches Frühmittelalter?* 3. Arye-Maimon-Vortrag an der Universität Trier. Kilomedia, Trier, 2001.; Friedrich Lotter: *Totale Finsternis über „Dunklen Jahrhunderten”*. Zum Methodenverständnis von Michael Toch und seinen Folgen. *Aschkenas*, 11 (2001), 215–231. old.; Michael Toch: *Mehr Licht. Eine Entgegnung zu Friedrich Lotter. uo.* 465–487. old.; Friedrich Lotter: *Sind christliche Quellen zur Erforschung der Geschichte der Juden im Frühmittelalter weitgehend unbrauchbar?* *Historische Zeitschrift*, 278 (2004), 311–327. old.

28 ■ Venetianer: *i. m.*, 8. old.

29 ■ Jegyezzük meg azonban, hogy a XIX. századi vallási reformokat történelmi előképekkel igazoló apologetikus retorika Komoróczytól is megtalálható, lásd I. k. 911. old.

30 ■ Visi: *i. m.* 234–237. old. A paradigma a neológ történet-szabó műveiben volt elsősorban jelen: a magyarországi zsidóságot a kezdetektől fogva a magyar nemzet részeként írták le, kidömböritették a magyar zsidóság történelmi érdemeit, a nemzetért tett szolgálatait, és lelkesen igenelték az emancipációt, az asszimilációt és a vallási reformokat.

31 ■ Ilyen akadémikus legenda az, hogy Eizik Tirna volt az első magyarországi tudós rabbi, hogy Esztergomban már a XI. században zsidó hitközség létezett, vagy hogy ugyanebben az időben a zsidók viszonylag szabadon, diskrimináció nélkül éltek az országban. Ezen állítások megtalálhatók Raphael Patai és Haraszti György fentebb hivatkozott munkáiban is (Patai: *The Jews of Hungary*, 31., 40–41. és 108. old. Haraszti: *A magyarországi zsidóság rövid története*, 5. és 21–23. old.).

32 ■ Például Elisheva Carlebach: *Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*. Yale University Press, New Haven – London, 2001.

33 ■ Lásd David Ruderman: *Early Modern Jewry: A New Cultural History*. Princeton University Press, Princeton, 2010. 159–189. old.

kora Árpád-kori megtelepüléséről és beilleszkedéséről, majd diszkriminálásáról e sorba illeszkednek.

Szintén a régi paradigma maradványának tekinthető a zsidó hagyomány ahistorikus és szinte már transzcendens entitásként kezelése *A zsidók története* lapjain. Ahogy a XIX. századi nacionalista történetírás magát értetődőnek vette, hogy a magyarság mindig is nemzetként létezett, és például a középkori Magyar Királyság történetét a magyar nemzet történetének tekintette, úgy Komoróczy is problémamentesnek tekinti a zsidóság létezését és a zsidó hagyomány önazonosságát az ókortól napjainkig. A zsidók mindig is zsidók akartak lenni, ez a szerző kimondatlan előfeltevése. Nem tesz föl például olyan kérdéseket, hogy tulajdonképpen miért nem tért át az összes zsidó a kereszténységre már az ókorban vagy a középkori Európában, vagy miért nem döntöttek magyarországi zsidók tömegesen úgy, hogy feladják zsidó identitásukat olyan helyzetekben, amikor ezt megtehették volna. Nem törekszik arra, hogy bemutassa, milyen változásokon ment keresztül a zsidó identitás a történelem folyamán. Az egyén és a közösség kapcsolatát alapvetően harmonikusnak látja: az egyén lázadása a közösség normái ellen vagy a közösség zsarnokoskodása az egyén felett két olyan téma, amellyel nem találkozunk *A zsidók története* első kötetében elbeszélte történetekben.

Pedig a zsidó identitás megingásairól, labilitásáról és alakváltozásairól nagyon érdekes kutatások folynak az utóbbi időkben. Úgy tűnik, a középkorban és különösen a kora újkorban számos zsidó maga sem tudta biztosan, miben is áll voltaképp a zsidó önazonosság. Például Maimonides híres vallásfilozófiai műve, *A tévelygők útmutatója* (1190 körül) olyan zsidóknak íródott, akik nem tudnak választani az arisztotelianus filozófia racionalizmusa és a hagyományos vallásosság között, és e kettő között „tévelyegnek”. Maimonides műve maga is nagy viharokat kavart: XIII. és XIV. századi követői egyfajta észvallást próbáltak a zsidóságból formálni, míg a kabbala létrehozásában is fontos szerepet játszó ellenzői inkább a miszticizmusra helyezték a hangsúlyt. A kitért zsidókról, sajátos társadalmi helyzetükről és a kitérés lélektanáról szintén izgalmas tanulmányok születtek az utóbbi években.³² A kora újkor zsidó történelem kontextusában pedig David Ruderman a „kevert önazonosságok” (*mingled identities*) fogalmát javasolta olyan heterogén jelenségek leírására, mint a sabbateánus mozgalom vallási szinkretizmusa, az Ibériai-félszigetről származó *conversók* sajátos judaizmusa, a kitért zsidók és a keresztény hebraisták öntudata, akik gyakran zsidó elemekkel gazdagították saját identitásukat anélkül, hogy kereszténységüket megtagadták volna.³³

Ez a tudásanyag csak nyomokban jelenik meg *A zsidók története* első kötetében, és nem épül be a könyv szemléletébe. A XIX. századi paradigmához illően a szerző belülről problémamentesnek látatja a zsidó önazonosságot, jó zsidókról olvasunk, akik megtartják a „hagyományt”, noha a hiúság, a gazdagság, a

hatalom vagy a szép nők kísértésének nem tudnak mindig ellenállni (ez magyarázza például Szerencsés Imre kitérését is, vö. I. k. 343–358. old.). Követnek el hibákat, sőt bűnöket is, de az, hogy önmagukkal meghasonuljanak, tanácstalanok legyenek zsidó identitásukat illetően, vagy fenekestül felforgassák e hagyományt, és a saját képükre-hasonlatosságukra próbálják újrateremteni, Komoróczy elbeszéléseiben nem fordul elő velük. Pedig jó pár olyan személyről és élettörténetéről esik szó *A zsidók története* első kötetének lapjain, akiknél az identitásválság lehetősége nem kizárható: sabbateánus eretnekek, a rabbinikus elit ellen lázadó, keresztény szokásokat utánzó Chorin Áron aradi rabbi, a zsidó hitét elhagyó, majd arra halála előtt visszatérő Szerencsés Imre.

Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a szerző szerint a zsidó identitás csak a többségi társadalom szempontjából lehet problematikus. Ezért csak egyetlen valódi kihívást ismer, amely a zsidó önazonosságot érheti: a diszkriminációt vagy az üldözést, amit a többségi társadalom vagy egyes szegmensei intoleranciájából, antiszemitizmusából vezet le. Ezzel szemben a zsidóságot elhagyó, majd ellene forduló, „áruló” vagy „öngyűlölő” zsidó típusa nem foglalkoztatja. Az identitások világosan elkülönülnek narratíváiban, a szürke zónákra, a kevert önazonosságokra nem fordít figyelmet. Ezzel azt sugallja, hogy az identitások szilárdan állnak, mint valami metafizikai entitások, nem keverednek egymással, nem születnek és nem pusztulnak el, legfeljebb „korszerűsítéseken”, „reformokon” esnek át (vö. I. k. 911. old.), amelyek a hagyomány önazonosságát nem veszélyeztetik.

Ideje volna nemcsak verbálisan elhatárolódnia a nemzeti asszimilációs paradigmától, hanem megszabadulni rejtett implikációitól, a hozzá kapcsolódó reflexektől és az akadémikus legendáktól is. Nincs okunk feltételezni, hogy a korai Árpád-korban létezett egy idilli állapot, egy „aranykor”, midőn zsidók már nagy számban éltek Magyarországon, de az őket diszkrimináló törvényt még nem hozták meg. Nincs okunk azt gondolni, hogy a zsidókkal kapcsolatos középkori törvénykezésnek ezen idilli állapot felszámolása lett volna a célja. És noha tény és való, hogy a modern antiszemitizmus és különösen a náciizmus sok szálal kötődik a középkori előzményekhez, a középkori események nem feltétlenül a vészorszak mintázatát (jogfosztás, szegregáció, megsemmisítés) követték. És végül: a zsidó hagyomány nem transzcendens-történelemfeletti entitás, amely minden időben problémamentesen határozta meg a zsidók önazonosságát, hanem képlékeny, változó dolog, amely számos alakváltozáson ment már keresztül a múltban, és ez vélhetően így lesz a jövőben is.

A nemzeti asszimilációs paradigma hatásai elsősorban a középkorról szóló fejezetben érhetők tetten, úgy látszik, itt a legnehezebb Kohn és Venetianer hagyatékától megszabadulni és új utakra lépni. A török hódoltság koráról szóló fejezet elmerül a középkorinál jóval gazdagabb forrásanyag részleteiben. A felvilágo-

sodás korszakának tárgyalásakor azonban kirajzolód-
nak egy másik paradigma körvonalai: a szerző a neves,
magyarországi születésű izraeli történész, Jacob Katz
munkásságára támaszkodva próbálja az eseményeket
értelmezni.

Katz szerint az újkori zsidó történelem fontosabb
eseményeit a XVIII. században kezdődő modernizá-
ciós folyamat fényében érthetjük meg: a zsidó fel-
világosodás (*haszkála*), a vallási reformmozgalmak,
az emancipációs és asszimilációs törekvések, sőt az
ortodoxia különféle formái és a haszidizmus mind
a modernitás problémájára adott eltérő válaszok. E
szemléletet elfogadva próbálja értelmezni Komoróczy
a magyarországi zsidó történelmet mint az „elkülönü-
lés” és „alkalmazkodás” eseteit. Az elkülönülésben
a zsidó identitás fenntartására irányuló törekvést látja,
az alkalmazkodásban pedig a többségi társadalommal
való együttműködés szándékát. Így amikor Moses
Mendelssohn (1729–1786), a zsidó felvilágosodás
nagy alakja németre fordítja Mózes öt könyvét, akkor
a beilleszkedés vágya hajtja a többségi társadalom-
ba, amikor viszont a neves pozsonyi rabbi, Moses
Schreiber, közkeletű nevén Hatam Szofér (1762–
1839), az ortodoxia egyik szellemi atyja megtiltja
Mendelssohn bibliafordításának használatát, akkor
a zsidó önazonosságot védi (vö. I. k. 872–873. és
993–994. old.).

Rokonszenves vonása ennek a megközelítésnek,
hogy nem ítélkezik a történelmi szereplők felett, nem
próbálja eldönteni, Mendelssohnnak vagy Hatam
Szoférnek volt-e igaza. Így távolságot képes tartani
az ideológiai és politikai vitáktól, valamint lehetővé
teszi, hogy az olvasó empátiával viseltessen mind
Mendelssohn, mind Hatam Szofér iránt. Szerencsés
döntésnek tartom, hogy Komoróczy ezt a paradigmát
választotta.

Nehézségeket okoz viszont, hogy a részletek
gyakran nincsenek kellőképpen kidolgozva. Visz-
szatérve Mendelssohn bibliafordításának kérdésére,
Komoróczy azt állítja, hogy Hatam Szofér „[a]nélkül,
hogy Mendelssohn művét közelebbről ismerte volna,
ellenezte Tórafordítását, és minden módon harcolt a
zsidó felvilágosodás, a *haszkála* ellen”, illetve, hogy
szellemi végrendeletében megtiltotta Mendelssohn
műveinek olvasását (I. k. 875. old.). Lábjegyzetben itt
Meir Hildesheimer cikkére hivatkozik.³⁴ Am cikkében
Hildesheimer épp ezen állítások ellen érvel, megmutat-
va, hogy a végrendeletében szereplő mondat valószí-
nűleg nem Mendelssohn műveinek, hanem erkölcs-
telen regényeknek az olvasását tiltotta; a pontos olva-
satról már a XIX. században is vitáztak. Hildesheimer
kifejti, hogy a nagy pozsonyi rabbi követői között ko-
moly véleménykülönbségek voltak arról, hogy a mester
pontosan mit mondott és gondolt Mendelssohnról, és
Hatam Szofér számos közeli tanítványa, követője pe-
dig birtokolta és olvasta Mendelssohn könyveit, amit
nem tekintettek mesterük akarata ellenére valónak.
Kényelmes Moses Mendelssohnt, a felvilágosodás
ikonikus alakját szembeállítani Hatam Szoférral, az

ortodoxia ikonikus alakjával – sokan megtették ezt
már a XIX. században is –, ám amit az utóbbi *tényleg*
gondolt és mondott az előbbiről, az nem feltétlenül
esik egybe az utókor várakozásaival. Sajnálatos, hogy
A magyar zsidók története lapjain nem sikerült a két alak
közhelyes szembeállításánál messzebb jutni.

Hasonlóan felszínes eszmefuttatásokat olvashatunk
a zsidó vallási törvények XIX. századi modernizáció-
járól. Komoróczynak lényegében igaza van, amikor
azt állítja, hogy az ortodox zsidóság a maga módján
alkalmazkodott a modern korhoz, és noha a retoriká-
jukban elzárkóztak az újításoktól, valójában a zsidó
vallás jog jelentős átalakuláson ment keresztül az or-
todox rabbik kezén (az említett Hatam Szofér például
fontos szerepet játszott ebben a folyamatban). Ez az
alapvetően helyes álláspont azonban erősen leegy-
szerűsítve, időnként tényszerűen hamis állításokon
keresztül jelenik meg a könyvben.

Például nagyon nehezen, legfeljebb csak nyakate-
kert érvekkel védhető az az állítás, hogy a XIX. szá-
zadi magyarországi ortodox rabbik ténylegesen nem
a *Sulhan Arukh*ot, a XVI. században íródott mérték-
adó vallási kódexet fogadták el, hanem „a Kiccurr”,
amelyen a szerző feltehetően Slomo Ganzfried XIX.
századi „rövidített” *Sulhan Arukh*ját érti, (vö. I. k.
20. old. és II. k. 130. old.). A zsidó vallás jog alap-
jának ugyanis az ortodox tábor valójában a *Sulhan
Arukh*ot (hagyományos kommentárjaival együtt)
tekintette, és Ganzfried műve, amely népszerűsítő
irodalomnak számított, nem vetekedhetett az „igazi”
Sulhan Arukh tekintélyével, ez nem is állt szándéká-
ban. Komoróczynak ugyanakkor abban igaza van,
hogy az érvényes vallás jog gyakran nem esett egybe a
*Sulhan Arukh*ban olvasottakkal, a régi törvénykönyv
tartalmát ugyanis alapos exegézisnek vetették alá, új-
szerű következtetéseket vontak le belőle, amelyekre
hivatkozva gyakorlati változtatásokat is végrehajtottak
– de továbbra is a *Sulhan Arukh* talaján állva. Tévedés
azonban azt gondolni, hogy e törekvések elsősorban
Slomo Ganzfried „rövidített” *Sulhan Arukh*jában öl-
töztek volna tetet, vagy hogy ez a mű, amely egyéb-
ként kétségkívül népszerű volt, ténylegesen helyet-
tesítette volna a *Sulhan Arukh*ot. És azt is világosan
láttni kell, hogy az ortodox tábor nem azért bírálta a
reformereket, mert azok nem mindenben tartották
meg a *Sulhan Arukh*ot, hanem azért, mert nem a
*Sulhan Arukh*ot tekintették a vallás jog alapjának – a
két állítás között komoly különbség van.

Gondot okoz, ahogy a szerző az újkori jelenségeket,
a konzervativizmus és a progresszió közötti feszült-

34 ■ Meir Hildesheimer: The Attitude of Hatam Sofer toward
Moses Mendelssohn. *Proceedings of the American Academy
for Jewish Research*, 60 (1994), 141–187. old.

35 ■ Lásd Seth Schwartz: *Imperialism and Jewish Society, 200
B.C.E. – 640 C.E.* Princeton University Press, Princeton–Oxford,
2001. 129–161. old., kül. 158–161. old.

36 ■ Lásd Michael K. Silber (szerk.): *Magyar zsidó történelem
– másképp. Jeruzsálemi antológia.* Múlt és Jövő, Bp., 2007. E
kötet nagyon fontos tanulmányokat közöl magyar fordításban.
Vö. *A zsidók története*, II. k. 67–84. old.

ségeket visszavetíti a korábbi korszakokra. A könyv legelején a következőt olvassuk: „Két erős törekvés érvényesült a zsidó történelem folyamán évezredek át: törekvés a hagyomány változatlan fenntartására és törekvés az életmód, a szokások, a szabályok modernizációjára. Mindkettő egyetemesen jellemzi a szervezett emberi közösségeket. Az egyik nélkül a közösség felbomlik, megszűnik, nyom nélkül beolvad a környező társadalomba, a másik nélkül elmarad a világ változásaitól, elszigetelt zárvánnyá válik.” (I. k. 13. old.)

Ezek a kijelentések erősen vitathatók, és nem alkalmasak arra, hogy vezérfonalként szolgáljanak a zsidó történelem – vagy a magyarországi zsidó történelem – áttekintéséhez. Egyáltalán nem szükségszerű ugyanis a hagyomány változatlan fenntartására törekvés: jól szervezett emberi közösségek dönthetnek úgy, hogy eldobnak maguktól egy hagyományt vagy identitást, és másikat vesznek fel helyette anélkül, hogy közben megszűnnének szervezett emberi közösségek lenni. Egy kiváló kutató szerint az ókori zsidó történelemben sem ismeretlen ez a jelenség.³⁵ Másrészt, a körülményekhez való alkalmazkodás valóban fontos, de nem mindig jelent modernizációt: a zsidóság integrációja a középkori Magyar Királyságban például nagyon különbözött az újkori emancipációs és asszimilációs törekvésektől. Az utóbbiakat kétségtelenül lehet modernizációnak nevezni, de az előbbire nem szerencsés ugyanezt a szót alkalmazni.

Összefoglalva: *A zsidók története* lapjain két paradigma keveredését látjuk. A Kohn Sámuel nevével fémjelzett nemzeti asszimilációs paradigma egyes elemei különösen a középkorral foglalkozó fejezetben vannak jelen és akadályozzák meg a szerzőt egy korszerűbb szemlélet kialakításában. Az újkori történelem tárgyalásakor szerencsére már Jacob Katz munkássága az irányadó, ami komoly előrelépés például Raphael Patai könyvéhez képest, bár a részletek kidolgozása jócskán hagy maga után kívánnivalót.

4. A KÖRKÉP TELJESSÉGE

Egy ilyen átfogó történeti munkával kapcsolatban nemcsak az lényeges kérdés, hogy mennyire pontos, hanem az is, mennyire teljes az általa nyújtott kép. A kép teljességére sokkal kevesebb panaszunk lehet, mint pontosságára. Komoróczy kellő figyelmet fordít a zsidó történelem jogi, gazdasági, régészeti, numizmatikai, település-, társadalom-, művelődés- és eszmetörténeti vetületeire is, továbbá igyekszik a magyar-zsidó történet általánosabb háttérét is felvázolni mind a magyar, mind az egyetemes zsidó történelmet tekintve.

Mindenképpen előremutató, hogy nem szűkítette le tárgyát az eseménytörténetre vagy a politikai intézmények történetére. Ugyanakkor a társadalomtörténeti aspektusok tárgyalása messze elmarad a lehetőségek mögött. Ez a hiányosság különösen a XIX. századdal foglalkozó fejezetekre nyomja rá a bélyegét:

Komoróczy hivatkozik ugyan például Michael Silber vagy Nathaniel Katzburg fontos tanulmányaira, amelyek az ultraortodoxia keletkezésének társadalmi okait tárják fel, de legfontosabb és legérdekesebb meglátásaik nem épülnek be a könyv gondolatmenetébe.³⁶

Hiányosnak és ezért némiképp félrevezetőnek érzem az általános perspektívát, amelyben a szerző a magyarországi zsidóság középkori történetét láttatja, méghozzá azért, mert fontos *negatív* adatokat nem vesz figyelembe. Ha egy forrás *nem* beszél Magyarországról vagy magyarországi zsidókról, annak is lehet forrásértéke, abból is lehet fontos történeti következtetéseket levonni. Például a XII. században két nevezetes zsidó utazó, Tudéliei Benjámín és Regensburgi Petahja is összefoglalta útleírásokban, amit az európai zsidó közösségekről tudott. Mindketten említik Prágát és Kijevet, de magyarországi zsidó közösségekről egyikük sem szól – ami azt jelzi, hogy a magyarországi zsidó hitközségek, ha ugyan léteztek már a XII. században, nem voltak különösképpen jelentősek. *A zsidók története* nem említi, hogy e szerzők hallgatnak a magyarországi zsidókról.

A XIII–XIV. századi héber források alapján arra következtethetünk, hogy akkor sem voltak sokkal jelentősebbek a magyarországi zsidó hitközségek: magyarországi zsidókat csak elvétve említ néhány rabbinikus irat. A XV. század elejétől megszorodnak a magyarországi zsidókról szóló héber források, ám a kortárs héber dokumentumok csak a XVI. század második felétől, a török hódoltság idején fordítanak komolyabb figyelmet a magyarországi zsidókra.

A zsidók története alapján sokkal nagyobb jelentőségűnek vélhetnénk a magyarországi zsidóságot a középkorban. Szerzője szerint a XIV. század második felétől a XV. század harmadik évtizedéig terjedő korszakban „a zsidó élet szervezettsége felzárkózott a nyugat-európai mintához, a magyarországi zsidók az askenázi világ szerves részévé váltak” (I. k. 73. old.). Az sajnos nem derül ki, hogy ezt pontosan minek alapján állítja. Ellenérvként felhozható, hogy nem tudunk egyetlen jelentősnek nevezhető magyarországi rabbiról sem a XVII. század előtti időszakból, sőt a XV. század közepe előtt csak nagyon kevés és bizonytalan információ van akármilyen rabbiról Magyarországon. A nyugat-európai zsidó élet fontos alkotóelemei, a jesivák, valamint a rabbinikus szinódusok és rendeleteik (*takkanot*) is teljesen hiányoznak a középkori magyarországi zsidóság történetéből. Árnyaljuk még annyival a képet, hogy a nyugati határsáv, elsősorban Sopron zsidó hitközsége a XV. század elejétől valóban szorosan kapcsolódott az alsó-ausztriai zsidó közösségekhez, de ez aligha volt igaz az ország más területein élő közösségekre.

A nemzeti asszimilációs paradigma szellemében a szerző nem mulasztja el hangsúlyozni a magyarországi zsidóság jelentőségét, történelmi érdemeit, de átsiklik a pozitív *image*-nek ellentmondó adatok felett. A *Kútforrások* 153. oldalán Eliezer ben Jichak rabbi (XII. század vége – XIII. század eleje) egyik megjegyzését

olvashatjuk, amely szerint Lengyelország, a (kijevi) Rusz és Magyarország legtöbb helységében nincsenek jól képzett rabbik, tanulatlan embereket alkalmaznak kántorként és tanítóként a zsinagógákban. E forrást *A zsidók története* nem említi. Ehelyett a szerző azon örvendezik, milyen sok név gyűlt össze a XVIII. század előtti magyarországi rabbikat felsoroló listán, ami azt bizonyítja, hogy „nem elvadult zsidóság élt Magyarországon” (I. k. 514. old.). Arról nem kívánok vitát nyitni, hogy „elvadult” volt-e a magyarországi zsidóság a szó bármilyen értelmében, de az mindenképpen árnyaltabbá tette volna a képet, legalább a középkort illetően, ha a szerző itt idézi Eliezer ben Jichak véleményét is.

Fentebb már említettük, hogy Komoróczy alapvetően harmonikusnak tekinti az egyén és a közösség viszonyát a zsidó hagyományon belül: az egyén nem lázad, a közösség nem zsarnokoskodik. Ezzel összhangban szinte semmi érdeklődést nem mutat a *gender history* szempontjai iránt, pedig napjaikban ez a judaisztika egyik legizgalmasabb és legdinamikusabb fejlődő területe. Martha Keil például ausztriai forrásanyagon vizsgálta meg azt a kérdést, hogy voltak-e a XV. században olyan zsidó családok, amelyekben a nő űzött kereső szakmát, míg a férfi a Talmud tanulásának és más szellemi elfoglaltságoknak szentelte idejét.³⁷ Megjelent-e ez a családmodell a késő középkori Magyarországon lakó zsidók körében is? Létezett-e a kora újkorban? Milyen volt zsidó nőnek lenni a premodern Magyarországon? Mennyiben változott meg a nők helyzete a modern kor küszöbén? Az ilyen kérdések kívül esnek *A zsidók története* látókörén.

Végezetül hiányolom a panorámából magát a történészt, aki az adatokat összegyűjti, elrendezi, értelmezi, hogy belőlük eseményeket vagy folyamatokat rekonstruálhasson. Komoróczy nem tér ki metodológiai kérdésekre, sőt gyakran az is homályban marad, miképp következtetett ki egy adatot a rendelkezésre álló forrásokból. Ezért sajátos, dogmatikus hang dominál a kötet lapjain: a narrátor kijelenti, mi történt, mik a „tények”, de többnyire nem vesződik kijelentései alátámasztásával, hanem csak néhány hivatkozást vet oda az olvasónak lábjegyzetben (és a lábjegyzetek, mint fentebb láttuk, jó párszor *nem* támasztják alá teljes mértékben a szerző állításait). Ezért az olvasóra azt a szerepet osztja, hogy fogadja be és higgye el, amit a narrátor mond, de nem invitálja például együttgondolkodásra, elméletek, álláspontok kritikus mérlegelésére. Érdekesebb, tanulságosabb könyvet kaptunk volna, ha a szerző ennél reflektáltabban viszonyul saját tevékenységéhez.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Mit tesz hozzá ez a könyv a magyarországi zsidóság múltjáról szóló tudásunkhoz? Erre a kérdésre meglepően nehéz válaszolni. Sok adatot, de kevés új állítást találunk a könyv lapjain. Az adatok döntő többsége már eddig is ismert volt. Az újdonság tehát abban áll,

ahogyan a különféle forrásokból származó adatokat témák szerint csoportosítja és laza kronológiai rendben összefűzi, és így könnyebben elérhetővé teszi a további kutatás számára. Ez nem csekély eredmény, bár itt sajnos kénytelen vagyok újra megjegyezni, hogy lényegesen használhatóbb lenne a könyv, ha megfelelő tartalomjegyzék és mutatók készültek volna hozzá, valamint ha a pontatlanságokat és tárgyi tévedéseket egy szaklektor kiszűrte volna.

Történeti monográfiának aligha tekinthető Komoróczy Géza munkája. Monográfiával szemben elvárás, hogy ne csak adatközlésre szorítkozzék, hanem történeti folyamatokat, oksági láncolatokat térképezzen fel és elemezzon, és így tudományosan értelmezhető állításokat tegyen a témáról. E könyv nagy mennyiségű adatot gyűjt össze, arra azonban nem vállalkozik, hogy az összegyűjtött adatokat értelmezve, saját és mások korábbi kutatási eredményeit szintetizálva módszeresen feltárja a magyarországi zsidóság történetének főbb problémáit, és közülük legalább néhányat megoldjon. Komoróczy Géza munkája ehelyett átfogó, bár gyakran elnagyolt vagy pontatlan képet nyújt a magyarországi zsidóság történetéről, mélyreható elemzések, újszerű megközelítések nélkül.

A legtöbb olvasó, a tudományos kutatókat is beleértve, valószínűleg adattárként fogja használni e munkát a jövőben. Ha eltekintünk a szerkesztési problémák okozta nehézségektől, akkor a könyv erre a célra valóban használható, nagy mennyiségű fontos és releváns adatot és további hivatkozásokat tartalmaz. A fentebb részletezett pontatlanságok miatt a felhasználóknak azt tanácsolom, hogy független forrásból is minden esetben ellenőrizzék az adatok hitelességét, és bánjanak különös óvatossággal a *Héber kútforrások Magyarországon és a magyarországi zsidóság történetéhez* című forrásgyűjteményből származó információkkal.

A magyarországi zsidóság történetét korszerű elvek alapján összegző történeti monográfia megírása továbbra is adóssága a magyar történettudománynak. □

37 ■ Martha Keil: „Maistrin” und Geschäftsfrau. Jüdische Oberschichtfrauen im spätmittelalterlichen Österreich. In: Sabine Hödl – Martha Keil (Hrsg.): *Die jüdische Familie in Geschichte und Gegenwart*. Philo-Verlag, Berlin, 1999. 27–50. old.

ANTISZEMITÁKTÓL SÚJTVA

KOVÁCS ANDRÁS

Kovács M. Mária:

Törvénytől sújtva

A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945

Napvilág, Bp., 267 old., 3600 Ft

Kovács M. Mária numerus-clausus-könyve, ha nem is a legjobb, de bizonyosan a kellő pillanatban jelent meg. Jó pillanatnak ugyanis nemigen nevezhetők olyan idők, amikor köztereken bukkannak fel a könyv tárgyával szolgáló törvény megalkotóinak szobrai, és amikor a magyar parlament egyik tagja a „zsidó” parlamenti képviselők és kormánytagok listázását követeli – felidézve majd száz évvel ezelőtti elvbarátainak ténykedését. Nyilván ezek a botrányos események is hozzájárultak ahhoz, hogy az elmúlt hónapokban a figyelem középpontjába került és erős szenvedélyeket korbácsolt fel az ún. Horthy-korszak természetéről és a történetírásban való megjelenítéséről már korábban megindult vita. Kovács M. Mária könyve ennek a vitának a tetőpontján jelent meg, és keltett kiemelkedő figyelmet – nem véletlenül. A könyv, noha nyilvánvaló, hogy hosszú évek kutatómunkájának eredménye, akár a helyzet provokálta vitáit is lehetne: arról szól, ami az emlékezetpolitikai konfliktus középpontjában áll, de az emlékezetpolitikai vitától kellő és kívánatos távolságot tartva. Friss forrásanyagból építkező, világos, tárgyyszerű érvelése magasan a napi szenvedélyektől fűtött, néhol személyeskedésbe meg kvázipolitikai csetepatékba forduló médiavita fölé emeli, mégpedig úgy, hogy annak legmegosztóbb kérdéseiben fejt ki erős álláspontot. Éppenséggel ez a könyv – és néhány más, újabb szak-

publikáció¹ – a bizonyítéka annak, hogy a vita alapjában véve jó irányba halad. Mindenki régóta tisztában volt vele: az 1990 előtti történetírás és történelmi publicisztika által kialakított ideologikus korszakkép korrekcióra szorul, és ez csak nehéz, olykor fájdalmas, a történelmi emlékezet mélyrétegeit felbolygató viták során érhető el. Most úgy tűnik – és erre a *Törvénytől sújtva* az egyik bizonyíték –, a magyar „történešzvíta” a végén képes lesz eljutni egy új tudásra épülő, komplex kép kialakításához a magyar történelemnek erről a sorsdöntő korszakáról, aminek aztán komoly hatása lehet a történelmi emlékezet alakulására is.

Könyvének első negyedében Kovács M. Mária sorra veszi és sorra cáfolja a numerus claususszal, a magyar zsidók állampolgári egyenlőségét megszüntető törvénnyel kapcsolatban régóta, széles körben elterjedt tévhiteket. Bár már korábbi kutatások is egyértelműen cáfolták a korabeli apológiák és a későbbi tévhitek egész sorát,² ezek még ma is elég sűrű ködöt vonnak a törvény köré ahhoz, hogy szükséges és érdemes legyen rendszerbe szervezni, új, eredeti kutatási eredményekkel alátámasztani, kiegészíteni és helyenként korrigálni mindazt, amit a történetudomány és a történelmi publicisztika az első zsidóellenes rendelkezés valódi indítékairól és következményeiről eddig állított. A könyvnek ebben a részében Kovács lépésről lépésre kimutatja, hogy a numerus clausus nem volt „válságkezelő” intézkedés: nem a háború utáni, fenyegető értelmiség-túltermelés tette szükségessé, sem az elcsatolt területekről menekülő, Magyarországon tanulni vágyó fiatalok nagy száma, hiszen alig valamivel a háború után még az állam által meghatározott „zárt számot” sem tudták diákokkal feltölteni az egyetemek. Álságos, a külföldnek szánt magyarázkodás volt már akkor is, hogy a numerus clausust valamiféle „pozitív diszkriminációs” törvénynek szánták volna, amelyben a „zsidó” kifejezés elő sem fordul: a bevezetett korlátozások csak a zsidókra voltak vonatkoztathatók, egyetlen más nemzetiség diákcsoportja sem tért el jelentős mértékben a kvóta által előírt arányoktól, és az egyetemek nem is kérték, hogy a felvételüket kérelmezők nyilatkozzanak nemzetiségükről – a zsidókat kivéve. A „zsidó” kifejezés pedig nagyon is előfordul a törvényhez csatolt törvényerejű végrehajtási utasításban: a zsidóság ugyanis a törvény bevezetésének pillanatáig Magyarországon nem nemzetiségnek, hanem vallásfelekezetnek minősült, és a végrehajtási utasítás megváltoztatta ezt a státusdefiniációt azért, hogy a törvény diszkriminatív

1 ■ Például Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Jelenkor, Pécs, 2012.

2 ■ N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1988.; Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben*. Akadémiai, Bp., 1977.; Uő: *A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról*. Századok, 1996. 6. szám, 1117–1148. old.; Uő: *A numerus clausustól a numerus nullusig*. *Múlt és Jövő*, 2005. 1. szám, 56–74. old.; Uő: *A kisebbséggé nyilvánítás kérdéséhez*. *Múlt és Jövő*, 2006. 1. szám, 99–106. old.; K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944*. Napvilág, Bp., 2010.; Nagy Péter Tibor: „1920” és a numerus clausus. In: uő: *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Bp., 2002. 120–131. old.; Karády Viktor: *A numerus clausus és a zsidó értelmiség*. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1967–1945)*. Replika Kör, Bp., 1997. 235–246. old.

előírásait alkalmazni lehessen. Átlátszó szándékokat takarnak a törvény „szociálpolitikai” indoklására felhozott érvek is a „zsidó térfoglalás” visszaszorításának szükségességéről: a törvény által előírt kvóta bevezetése után hamarosan kiderült, hogy a zsidók kiszorításával felszabadult hallgatói helyeket az egyetemeken képtelenek nem zsidó diákokkal feltölteni. Ez volt az oka annak, hogy bizonyos egyetemeken lehetetlennek bizonyult a „zsidókvótát” betartani, amiből néha azt a következtetést vonják le ma is, hogy a törvényt gyakorlatilag nem is vették komolyan. A könyvben elemzett statisztikai adatok ennek az ellenkezőjét bizonyítják: a numerus clausus nagyon is hatékonyan működött. A zsidó hallgatók aránya 1920 után a korábbinak kb. a harmadára, a budapesti tudományegyetemen kb. negyedére, a budapesti orvosi és a bölcsészkaron pedig a törvény által előírt kvóta szintjére csökkent (a tanulmányokat a háború után megkezdő hallgatók között). Végül pedig Kovács beszédes adatokkal és számos szöveges forrás idézésével cáfolja a numerus clausus eltörlésének „legendáját”. Klebelsberg, az antiszemita statisztikus Kovács Alajos, Hóman Bálint és mások idézett szövegeiből egyértelműen kiderül: amikor a politikusok hosszas huzavona után 1928-ban elhatározták, hogy törlik a faji paragrafust a törvényből, nem a „zsidókvóta” megszüntetésének szándéka vezette őket, hanem az, hogy eltereljék a külföld elmarasztaló figyelmét, és kikerüljenek a törvény visszavonását követelő Népszövetség nyomása alól. A statisztikai adatok alapján azonban jól látható, hogy a „zsidókvótát” közvetve – a foglalkozási arányokat meghatározó kvóta segítségével és az egyetemi felvételi eljárásba beépített diszkriminatív intézkedésekkel – 1928 után is sikerült fenntartani: bár 1928 és 1933 között valamelyest növekedett az egyetemre felvett zsidó hallgatók száma, átlagosan jobb tanulmányi eredményeik ellenére a zsidó jelentkezők 70 százalékának felvételi kérelmét elutasították, míg a keresztény hallgatók között ez az arány csak 15 százalék volt.

Kovács M. Mária meggyőzően bizonyítja, hogy a numerus clausus törvény nem megoldandó politikai, gazdasági és társadalmi problémákra adott válasz volt. Ugyanis nem léteztek azok a „problémák”, amelyekkel támogatói és későbbi apológéái magyarázták az elfogadását – ezért nem is lehetett „megoldani” őket. Biztos, hogy voltak, akik közvetlenül a világháború után valóban azt gondolták: a törvény szociális problémákra adhat megoldásokat. De még számukra is hamarosan ki kellett derülnie, hogy a törvény mellett felhozott racionalis érvelés üres: nincs értelmiségi túltermelés, és a törvény még az antiszemita által oly forrón áhitott célra, az „arányosításnak”, azaz a zsidók státuszdiszkriminációjának elérésére is csak nagyon korlátozott mértékben alkalmas. Ahhoz ugyanis nem 500–600 zsidó egyetemi tanulmányainak megakadályozására lett volna szükség, hanem olyan intézkedésekre, amilyeneket majd a harmincas évek végének antiszemita törvényhozása vezet be. Ez a törvény – foglalja össze a vizsgálódás eredményét Kovács

M. Mária – ötletszerű törvényalkotás eredménye volt: egy kivételes történelmi pillanatban ad hoc módon improvizált, hamis premisszákon nyugvó elképzelést ültetett át a törvények nyelvére, s éppen ezért nem is teljesíthette be a hozzá fűzött reményeket. Sőt a többségi társadalom szempontjából egyenesen ésszerűtlen volt, hiszen olyan külpolitikai nehézségeket okozott a súlyos gazdasági problémákkal küzdő és külső segítségre szoruló kormánynak, amelyekkel egészen 1928-ig folyamatosan küszködnie kellett.

Am ha mindez igaz, miért fogadták el mégis a jogszabályt? Az e kérdésre adott válaszban jut kifejezésre az a karakterisztikus álláspont, amelyet a szerző a Horthy-korszak jellegéről folytatott vitában képvisel. Kovács M. Mária szerint 1920-ban a magyar parlament azért fogadta el a numerus clausus néven jegyzett antiszemita törvényt, mert akik kigondolták, kiharcolták és bevezették, antiszemiták voltak. Nem a politikai racionalitás vezette őket, hanem a zsidóellenesség, az antiszemita ideológia. Ezen keresztül látták és értelmezték az őket körülvevő világot, ebből vezették le politikai céljaikat. A numerus clausus szintizta zsidótörvény volt, „»ideglázban fogant gyűlöttörvény« [...] a gyűlölet hozta létre, s célja az volt, hogy normává emelje és állandósítsa azt a zsidóellenes érzületet, amely a háború, a forradalmak és az ezeket követő különítményes pogromok alatt lángolt fel az országban” (43. old.). A numerus clausus szószólói nem csináltak nagy titkot abból, hogy a törvényt egy általános zsidótörvény felé vezető első lépésnek tekintik. Teleki Pál, Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Bernolák Nándor és mások észrevették, hogy a forradalmak utáni hónapokban eljött a kedvező pillanat antiszemita céljaik jogállami eszközökkel – törvényhozás útján – való megvalósításához. Bár a törvényt a 219 fős képviselőház csak 57 képviselő szavazatával fogadta el, és a vezető politikusok – különféle taktikai megfontolásokból – a szavazásban nem vettek részt, Kovács szerint a törvény a politikai elit többségének akaratát tükrözte. Épp ezért nem volt hangosabb ellenállás az emancipációt gyakorlatilag visszavonó törvénnyel szemben, mert annak élharcosai és az attól valamelyest távolságot tartó vezető politikusok nagy

3 ■ K. Farkas: *i. m.*

4 ■ Az intencionalista irányzat fő képviselői Eberhard Jäckel, Saul Friedländer, Lucy Dawidowitz, Daniel Goldhagen, a funkcionalista irányzaté Martin Broszat, Hans Mommsen, Raul Hilberg, Götz Aly. A vitáról lásd Timothy Mason: *Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism*. In: Michael Marrus (ed.): *The Nazi Holocaust, Part 3. The 'Final Solution': The Implementation of Mass Murder*. Mecler, Westpoint, 1989. 1. köt. 3–20. old.; Richard Bessel: *Functionalists versus Intentionalists: The Debate Twenty Years On or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?* *German Studies Review*, 26 (2003), 1. szám, 15–20. old.; E. Jäckel et al (Hrsg.): *Der Mord an den Juden im zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. S. Fischer, Frankfurt/M., 1994.; The “Functionalist” and the “Intentionalist” Schools of Thought. Interview with Hans Mommsen, 1997. www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203850.pdf

5 ■ Szombat, 2013. február, 12. old.

része voltaképpen egy nyelvet beszélt. Valamennyien elfogadták, hogy „zsidókérdés” létezik és megoldásra vár – legfeljebb a megoldás módjáról gondolkodtak másképp. Az állampolgári jogegyenlőség felszámolását nyíltan nem támogató – de nyíltan nem is ellenző – vezető politikusok jó része nem jogállami megfontolásokból idegenkedett az antiszemita politikai radikalizmusától. Szerepet játszott ebben arisztokratikus konzervativizmusuk, az a politikai megfontolás, miszerint fontosabb politikai célok elérését veszélyezteti az antiszemita politika (Bethlen István), vagy a külpolitikai következményektől, a külföld reakcióitól való félelem (Klebelsberg Kuno). Kovács M. Mária könyvének fő tétele egybevág K. Farkas Claudia nem sokkal korábban megjelent könyvének³ üzenetével: az első világháború utáni összeomlás egy nagyrészt antiszemita társadalmat sújtott, amelynek ekkor hatalomra kerülő politikai vezetői is nagyrészt antiszemiták voltak. Ezért a politikai viták az antiszemitizmus nyelvén folytak, és zsidóellenes politikába torkolltak. Az egymás után elfogadott zsidótörvények egyenesen következtek abból a gondolatvilágból, amelyben a magyar politikai elit a világháború utáni gazdasági és társadalmi problémákról gondolkodott, és rájuk „megoldásokat” keresett. Az antiszemita politika a Horthy-rendszer lényegi vonása volt, nem pedig annak balszerencsés következménye, hogy a rendszert fenntartó nem antiszemita és antiszemita csoportosulások küzdelméből végül is az antiszemiták kerültek ki győztesen.

Kovács M. Mária (és K. Farkas Claudia) könyvének ez a tétele nyilvánvalóan különbözik a korszak más történéseinek – többek között például Gyurgyák Jánosnak, Romsics Ignácnak, Ungváry Krisztiánnak – az álláspontjától. Ők – különféleképpen ugyan, de – amellet érvelnek, hogy a Horthy-eliten belül az egész korszakon át folyt a harc az antiszemita politika szószólói és – esetleg régmódi antiszemita, de a radikális antiszemita politikától idegenkedő – ellenfelei között, és a korszak zsidópolitikáját ennek a harcnak a fordulatai határozták meg. Antiszemita intézkedésekre főleg akkor került sor, amikor – mint a numerus

clausus elfogadásának idején vagy 1938 után – az előbbiek kerekedtek felül, amikor viszont az utóbbiak domináltak (mint a bethleni konszolidáció vagy a Kállay-kormány idején), akkor leállították vagy fékeztek az antiszemita politikát. Tehát az antiszemita politika győzelme végül különféle, kedvezőtlen körülmények egybeesésének a következménye volt, még ha az antiszemita irányzatok mindvégig jelen voltak is a korszak politikájában. Ezért nem az antiszemita politika kontinuitása a korszak alapvető vonása, történéseinek rendező elve. Nos, épp ez az a végkövetkeztetés, amellyel Kovács M. Mária könyve vitába száll.

A most kibontakozóban lévő magyar történésvizta erősen emlékeztet az ismert vitára a német fasizmus ún. intencionalista és funkcionalista történetírói között, amely arról folyt (és folyik még mindig), hogy a holokauszt a náci vezetők – elsősorban Hitler – antiszemita politikájának a kezdetektől fogva követett, tudatos célja volt-e, vagy pedig – mint a funkcionalisták vélik – inkább személytelen, intézményes folyamatok és konfliktusok tudatosan nem eltervezett eredménye, végkifejlete.⁴ Az intencionalisták szerint a tömeggyilkosságba torkolló náci zsidópolitika öncél volt. Még akkor is vakon törekedtek minél hatékonyabb végrehajtására – például a magyar holokauszt esetében –, amikor ezzel

a birodalom katonai és politikai céljainak megvalósításától vontak el erőforrásokat. Az intencionalista argumentum jelenik meg most a maga tisztaságában, jól felépítve, figyelemre méltó forrásanyaggal alátámasztva Kovács M. Mária könyvében, amikor a numerus clausus törvény betervezésének és elfogadásának okait elemzi, és az antiszemita politika folytonosságáról, a numerus clausustól a későbbi zsidótörvényekig vezető egyenes útról ír, amelyről – mint egy lapinterjúban mondta⁵ – csak az téríthette volna le a magyar politikát, ha másként alakulnak a nemzetközi feltételek. Következésképpen az 1919 utáni magyar politikában nem voltak olyan belső erők, amelyek képesek lettek volna erre az útkorrekcióra.

Várható, hogy az intencionalista érvelés megjelenése komoly vitát fog elindítani – és nemcsak a Horthy-korszakról. Ha valaki végiglapozza a fasizmus

TILTAKOZÁS

Pálinkás József
az MTA elnöke

Elnök Úr!

2013. április 24-én nyilvánosságra került az MTA állásfoglalása „Magyarország önkormányzati közterületeinek elnevezéseiről”. Ez az állásfoglalás felháborodást keltett a tudományos közéletben és a szélesebb nyilvánosságban. Az idősebb generáció még emlékszik arra, hogyan próbálták a szocializmus idején „a múltat végképp eltörölni”: nemcsak az utcákat és a közintézményeket nevezték át az ideológiai céloknak megfelelően, hanem a történelem szakma megfélemlített képviselőit is rákényszerítették, hogy ehhez „tudományos, szakmai” indoklást adjanak. Döbbenet látjuk, hogy Magyarország újra ide süllyed.

Ön az MTA elnökeként arra utasította a magyar történettudomány központi intézményét, hogy kutatói szállítsák a kiskátéként használható indoklást ahhoz, hogy az önkormányzatok, egy 2011-ben megszavazott törvény felhatalmazásával tendenciózusan, a politika megrendelésére átírják egyes közterületek nevét. Az MTA vezetése által egybeszerkesztett lista tanúsítja, hogyan kényszerítette a kormány saját ideologikus víziójának szolgálatába a történettudományos kutatás képviselőit. Az Ön utasításait végrehajtani kényszerülő akadémiai kutatóintézet egyúttal köznevelés tárgya lett: MTA Történelemhamisító Intézetként emlegetik. Mindez felbecsülhetetlen kárt okozott a hazai történettudomány szakmai tekintélyének és hitelének.

Tiltakozunk az Ön által működtetett tudomány-politika ellen, és felszólítjuk, hogy ne utasítsa se a történettudomány, se a többi tudományág kutatóit a napi politikai megrendelések kiszolgálására.

Budapest, 2013. április 29.

A BUKSZ – Budapesti Könyvszemle
szerkesztőbizottsága:

Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó,
Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor,
Laki Mihály (a szerkesztőbizottság elnöke),
Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László,
Pajkossy Gábor, Sebes Katalin (olvasószerkesztő),
Szécsényi Endre, Széphelyi F. György,
Wessely Anna (főszerkesztő)

A tiltakozáshoz csatlakozott:

Erdélyi Ágnes (szerző), Ludassy Mária (szerző)
az Oktatói Hálózat (OHA) és a Hajnal István Kör

A tiltakozáshoz a www.peticioek.com/level_az_mta_elnokenek_-_a_buksz_es_az_oha_tiltakozasa_az_utcanev_cimen_lehet_csatlakozni_a_tiltakozok_naprakész_listája_ezen_a_címen_érhető_el

fogalmáról és történetéről a nyolcvanas évek óta folyó vitát,⁶ láthatja, hogy az antiszemitizmus és az antiszemitizma politika csak marginális kérdésként, a történelmi fasizmusokhoz csak néhol, véletlenszerűen kapcsolódó kísérőjelenséggént jelenik meg az elemzésekben. A fasizmuskutatók egyetértenek abban, hogy a fasizmus a klasszikus liberalizmus válságára adott egyik válasz volt – de ez a válasz csak bizonyos esetekben jött együtt erőteljes antiszemitizmussal, antiszemitizma politikával. Kovács M. Mária könyve is azt sugallja, hogy a Monarchia és a dualizmus kori liberalizmus összeomlása után elvben Magyarországon is lehetett volna nem antiszemitizma választ találni a kialakult válságra – ha a válaszáadás lehetősége nem épp a politikai hatalmat megragadó antiszemiták kezébe került volna.

Ezek az antiszemiták azonban nem a semmiből kerültek elő. Ahhoz, hogy politikai céljukat már 1920-ban – legalábbis részben – elérjék, már korábban kiépített pozíciókkal kellett rendelkezniük a magyar politikában. Melyek voltak ezek a pozíciók, és hogyan tettek szert rájuk az 1919-es antiszemitizmus fordulat szereplői? Ezt a kérdést új történelmi kutatásoknak kell megválaszolniuk – bár első lépésként mindenképpen ajánlatos, hogy előássuk a könyvespolcok hátsó sorából a méltatlanul elfeledett történelem, Szabó Miklós posztumusz kiadott főművét.⁷ Az intencionalista perspektíva azonban elméleti szempontból is új irányt adhat a történelmi antiszemitizmus-kutatásoknak. Elkerülhetetlenné teszi ugyanis annak a feltevésnek a mérlegelését, hogy a modern politikai antiszemitizmus nem egy „függő változó”, azaz válságok idején mozgósított és politikai célokra kihasználta, az európai kultúrában latensen mindenütt jelen lévő történelmi vallási-faji előítélet, hanem egyes országok modern történelmében folyamatosan meglévő, önálló, saját életet élő tényező, amely kritikus történelmi helyzetekben közvetlenül is alakítja a történelmi folyamatokat. Kovács M. Mária érvelése világos: szerinte Magyarország ezek közé az országok közé tartozik, s csak így érthető meg, hogy „egy olyan ország, amely korábban »jó volt a zsidóknak«, hogyan változik szinte egyik napról a másikra pogromoktól feldúlt, antiszemitizma hisztériával átítatott országgá”.⁸ □

6 ■ Lásd pl. Roger Griffin – Werner Loh – Andreas Umland (eds.): *Fascism Past and Present, West and East. An International Debate on Concepts and Cases in Comparative Study of the Extreme Right*. Ibidem-Verlag, Stuttgart, 2006.

7 ■ Szabó Miklós: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003.

8 ■ Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 1983. 98. old.

STRUKTÚRÁK ÉS ERKÖLCSÖK

LACZÓ L. FERENC

Ungváry Krisztián:

A Horthy-rendszer mérlege

Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus

Magyarország

Országos Széchényi Könyvtár – Jelenkor Kiadó,

Pécs, 2012. 653 oldal, 3900 Ft

A magyar holokauszt historiográfiájának tematikai prioritásai, értelmezési ajánlatai, módszertani és elméleti alapjai, nemzetközi jelenléte és presztízse néhány éve éles kritikát és heves vitát váltott ki.¹ Ungváry Krisztiánnak a csaknem egy teljes évtizeden át folytatott kutatásokon alapuló nagymonográfiájáról bizvást állítható, hogy lépést tart a nemzetközi holokauszt-kutatás néhány aktuális trendjével, bár témája aktuális historiográfiájának áttekintésével ő is adós maradt.² A könyv fő tétje a magyar antiszemitizmus és felelősség megítélése, de eközben szerteágazó

tematikájú és nem feltétlenül kronologikusan sorjázó elemzései számos apologetikus nézettel is le kívánnak számolni. A szerző egyes tézisei bizonyítására komoly terjedelemben és meggyőző erővel kerít sort, másokat viszont leginkább csak felvet.

A monográfia a holokauszthoz vezető magyar út feltérképezésére vállalkozik, de nem a holokauszt történetével szolgál, az 1944-es népirtás több lényeges aspektusa nem is szerepel benne.³ Hans Mommsen ihletésére elsősorban a magyarországi zsidóellenesség kumulatív radikalizálódását vizsgálja, tehát a nácikra mutogató externalizáló magyarázatokkal vitázva a helyi radikális antiszemitizmus erejét és dinamikáját elemzi.⁴ Széles társadalmi keretbe ágyazza a politikai egyensúly 1944-et évekkel megelőző felborulását, és letaglózó adatok sorával szolgál az arányosítás, a disszimiláció, sőt az ún. zsidótlanítás programjának széles körű támogatottságáról.

Ungváry tehát a szélsőjobboldali eszmék „nagy-mértékű és korai” elterjedéséről értekezik, hiszen a zsidóság háttérbe szorításának gondolata már 1919-től uralta a magyarországi közbeszédet. Kiemeli, hogy az állami és félállami szervezetek már közvetlenül 1920 után is részt vettek az „örségváltás” (a későbbiekhez képest még viszonylag mérsékelt) végrehajtásában. Részletesen ír a Horthy-rendszer bürokratikus antiszemitizmusáról, s emellett érvel, hogy a „felszín alatt folyamatos gyakorlatként működött a zsidó származású állampolgárok diszkriminációja” (151. old.).⁵ Leszögezi, hogy a numerus clausus és a zsidótörvények alapvetően „ugyanannak az antiszemita politikának” voltak a termékei (115. old.),⁶ és azt hangsúlyozza, hogy „sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte” (331. old.).⁷ Megállapítja továbbá, hogy az 1930-as évek végén népszerűségüket példátlan sebességgel növelő nyilasokkal szemben ellenerőt leginkább az *establishment* szélsőjobboldala jelentett.⁸ Általánosságban is reflektál a rasszista paradigma elsöprő erejű magyarországi hatására, amelyet többek között annak leszögezésével bizonygat, hogy Magyarországon még az antifasiszták jelentős része is faji alapon lett antifasiszta (278. old.).

A zsidótörvények egyértelműen magyar eredetűek voltak. Ungváry megfogalmazásában: „(beleértve az 1942-ig hozott összes intézkedést) gesztustételi szándék vagy komolyabb német befolyásolási kísérlet nem mutatható ki” (187. old.).⁹ Sőt a magyarok

1 ■ A vitát Gyáni Gábor írása (Helyünk a holokauszt történet-írásában. *Kommentár*, 2008. 3. szám) kezdeményezte. Téziseit többen vitatták, Karsai László például részletesen meg kívánta cáfolni őket a *Kommentár* hasábjain.

2 ■ Inspirációi közül Ungváry Götz Alyt, Christian Gerlachot és Ernst Noltt emeli ki (613. old.). Magyarul lásd: Götz Aly – Christian Gerlach: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Noran, Bp., 2005.; Götz Aly: *Hitler néppálama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Atlantisz, Bp., 2012.; Ernst Nolte: *A fasizmus korszaka*. Kairosz, Bp., 2003.

3 ■ A magyar holokausztról újfajta mikrotörténeti tanulmányokat közül Tim Cole: *Traces of the Holocaust. Journeying in and out of the Ghettos*. Continuum, London, 2011.

4 ■ Ezen externalizációs kísérleteket részletesen elemzi Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Wallstein, Göttingen, 2012.

5 ■ Értékelése szerint „a törvénytelen, bürokratikus antiszemita intézkedések átvételére vagy kitalálására a közigazgatás jelentős affinitást mutatott, míg nyílt ellenállásra alig került sor” (359. old.).

6 ■ Konklúziójában viszont az antiszemita folytonosságok tételezésének „relatív” értékéről ír (608. old.).

7 ■ Ennek ellenkezője mellett érvel Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Osiris, Bp., 2012.

8 ■ „A magyar történelemben páratlanul, minden hatósági retorzió, letartóztatás és betiltás ellenére 1938–1939 között megszerződött az ország második tömegpártja, a nyilaskeresztes párt” (231. old.), és a kormánypártban is elsősorban a „szélsőjobboldallal rokonszenvező képviselők tevékenykedtek” (236. old.). Ezzel összhangban titulálja Kállay Miklóst például orszáldomítónak, aki a kifejezetten ellenséges magyar politikai környezetben védte a magyar zsidókat a legrosszabbtól (468. old.).

9 ■ „A magyar zsidótörvények teljesen más környezetben születtek, kritériumrendszerük szigorúbb volt, indoklásuk is a különleges magyar viszonyokra hivatkozott, és végrehajtásuk során több esetben nagyobb szigorúság [volt] tapasztalható” – írja Ungváry (453. old.).

gyakran a németeket is megelőzve terelvek ki bizonyos zsidóellenes intézkedéseket – még ha végrehajtásukra (1933 után) jellemzően csak később kerítettek is sort. Kiemeli, hogy számos magyar szerv a zsidók kitelepítésének szándékát már 1944 előtt is megfogalmazta.¹⁰ Ily módon a magyar közigazgatásnak 1944-ben „régóta kidolgozott” tervek álltak rendelkezésére „a zsidóéldés teljes és »gyökeres« megoldására a vagyon elosztása szempontjából” – állítja (557. old.). Azt viszont vitatja, hogy a Magyarországot 1944 márciusában megszálló németek a deportálás és megsemmisítés lebonyolításának kész tervével érkeztek volna, pusztán 1944-ben „az addig külön utakon haladó német és magyar antiszemita politika céljainak fatális egybeesése okozta a Holokauszt történetének időarányosan leggyorsabb tömeggyilkosságát” (510. old.). Miközben a magyar vezetők állítólagos tudáshiányának tézisében mindössze apologetikus legendát lát,¹¹ kifejti, hogy a magyar mozgástér 1944-ben is jelentős volt, a magyar tettektársak azonban öntevékenyen túlteljesítették az elvárásokat. A „vagyonfosztó rendeletek megalkotása és levezénylése” során német szakmai segítségre nem is volt szükségük, olvassuk (449. old.). Szerinte akár az a kijelentés is „megkockáztatható”, hogy „a hivatalok a zsidó vagyontalánítás esetében minden addigi szervezési és teljesítménybeli eredményüket felülmúlták” (574. old.).

Ungváry a magyar elkövetők felelősségét tehát a magyar holokausztnak nemcsak az előkészítésében, de a végrehajtásában is elsődrendűnek ítéli. Legfőbb felelősként expliciten az öntevékenyen fellépő és „deportálási túlbuzgóságba” eső magyar hatóságokat nevezi meg (544. old.), és bemutatja, hogyan radikalizálták a magyar cselekvők a holokauszt folyamatát több ponton is (604. old.). A holokauszt elkövetésében játszott magyar szereppel kapcsolatos apológiákat aligha lehetne ennél határozottabban és élesebben vitatni.

A könyv így módon roppant sötét színekben festi le a címben feltüntetett Horthy-rendszert is (amely, jegyezzük meg, maga is vitatott fogalom). Miután a Horthy-kor egészét fasisztaként megbélyegző szemléletnek leáldozott, szemlátomást némileg háttérbe szorult a kor antiszemitizmusának vizsgálata is. Az elmúlt évtizedek során számos jelentős formátumú történész úgy mentette fel a rezsimit (önmagában jogosan) a fasiszmus ideologikus vádjá alól, hogy antiszemitizmusára nem fordított kellő figyelmet. Megítélésem szerint e kontextusban Ungváry műve azért felettebb fontos, mert oly módon fókuszál az antiszemitizmus kivételes jelentőségére, hogy távolról sem próbál közben elavult kliséket restaurálni. Erre semmi szükség nincs: a könyv tanulsága így is az, hogy a rezsim politikájának számos, látszólag pozitív vonása is mélyen összefonódott legnagyobb bűnével.

A mű komoly erényei közé tartozik, hogy eseménytörténeti rekonstrukciói korántsem csak a legmagasabb döntéshozói szintet vizsgálják.¹² Ungváry bizonyítani kívánja, hogy a zsidóellenes lépések kezdemé-

nyezésére jelentős részben alacsonyabb szinten került sor, ráadásul számos helyi szereplő a központi döntések végrehajtása során is „túlteljesített”. Részletesen kifejti, hogy a végül népirtásba torkolló, radikalizálódó diszkrimináció gyakorlatát egymással párhuzamosan több minisztérium, a közigazgatás különböző szintjei, kamarák és érdekképviselések, újonnan létrehozott intézmények (például a részletesen elemzett Értelmisségi Munkanélkülség Kormánybiztossága),¹³ valamint számos, ideológiailag elkötelezett és anyagilag is közvetlenül érdekelt társadalmi szervezet kezdeményezte. Ungváry megítélése szerint részben épp e kezdeményezések versengése vezetett radikalizálódásukhoz.

Ezek mind roppant fontos megállapítások, melyek megkerülhetetlenül hozzátartoznak a XX. századi magyar történelemmel való önkritikus szembenézés programjához. Ungváry monográfiájából ugyanakkor nagyrészt hiányzik a transznacionális keretek, kapcsolatok és minták jelentőségének vázolója és az össze-

10 ■ Igaz ugyan, hogy a *Magyar deportálási tervek* című 12. fejezet a könyv legkurtább része, és magyar deportálási tervekről éppenséggel alig van szó lapjain.

11 ■ A holokausztról mint az második világháború korabeli nyilvánosság „nyílt titkáról” lásd Peter Longerich: *„Davon haben wir nichts gewusst.” Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945.* Siedler, München, 2006.

12 ■ Horthy Miklós szerepéről legújabban lásd Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár*, 2012. 5. szám

13 ■ Lásd különösen a könyv 10. fejezetét.

14 ■ A lengyeleknek a magyarokétól ugyancsak eltérő fókú és formájú részvételét elemzi újabban: Jan Grabowski: *Judenjagd, Polowanie na Żydów 1942–1945.* *Studium Dziejów Pewnego Powiatu.* Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa, 2011). Barbara Engelking: *Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945.* Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa, 2011.

15 ■ Ungváry becslései szerint Magyarországon „mintegy 200 000 személy számára jelentett a deportálás valamilyen hivatali feladatot” (544. old.), bár e feladatokat és végrehajtásuk módját részletesen nem elemzi.

16 ■ Jellemzőnek érzem, hogy Gellért Ádám nemzetközi jogász, aki az elmúlt években talán a legtöbbet tette ezekben az ügyekben, munkája során történelmi tények feltárására kényszerült.

17 ■ Imrédy esetében „a zsidóellenes alapon végrehajtott vagyonelvonás összefonódott a gazdaság központosító átalakításával és a társadalmi javak központi, szociális irányelvek alapján történő újraelosztásával”, írja például (203. old.). Nem véletlen, hogy Ungváry könyve végén is Imrédy és Teleki súlyos felelősségét hangsúlyozza.

18 ■ A győri program volt az első tervszerű intézkedés, amelynek egyes elemei kiemelten a zsidónak vélt adóalanyokat terheltek meg, állítja Ungváry (180. old.). Imrédy már akkor is jelentős részben zsidó vagyon elvonó tervet tett le, amikor még nem kezdeményezte nyíltan a zsidóellenes törvénykezést, mutat rá (179. old.).

19 ■ E tekintetben a könyv erősen hasonlít Kádár Gábor és Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidóság gazdasági megsemmisítése* (Jaffa, Bp., 2005.) című művére. A két könyv megszületésének sajátos körülményeiről és egymáshoz való viszonyáról Ungváry a 7. oldal 5. számú lábjegyzetében (részben vádló jelleggel) nyilatkozik. (Az ügy részleteiről nincsenek ismereteim.)

20 ■ A magyar zsidók a nagyrészt nekik szentelt második fejezet után szinte eltűnnek a könyv lapjairól.

21 ■ Ennek azért van jelentősége, mert sokan asszimilációs elvárásai részeként tekintettek e feloldódásra (bármit jelentsen is ez pontosan).

hasonlító történeti szemlélet. Ez utóbbi többek között azért is lett volna fontos, mert bár igaz, hogy a magyar zsidók fokozatos kirekesztése, gettósítása és deportálása elsősorban magyar elkövetők bűne, de az is igaz, hogy a népirtáshoz vezető végső gyakorlati lépések megtételének módját mégsem ők találták ki 1944-ben. Másképp kifejezve: a magyar ágensek maguk hozhattak és hoztak szörnyű döntéseket, de épp legelítendőbb döntéseikkel járultak hozzá a szélesebb európai folyamatokhoz, és követtek sok esetben már bejáratott mintákat.

Ezzel együtt is úgy vélem, hogy a magyarok felelősségének kidomborításával és számos, az alsóbb szintű cselekvők letaglózó buzgalmát mutató példa bemutatásával Ungváry műve a holokausztkutatás egyik újabb nemzetközi irányzatába illeszkedik – még ha a témát magyar nemzeti keretben bontja is ki.¹⁴ A holokausztnak ugyanis a náci eliteken túl is sok „átlagos” elkövetője, rengeteg résztvevője és még számosabb német és nem német anyagi haszonélvezője (kevésbé enyhén fogalmazva: hullarablója) volt.¹⁵ A kutatás figyelme csak mostanában kezdett kiterjedni ezekre a nagy létszámú csoportokra, de mivel a közelmúlt bőséges empirikus bizonyítékait feldolgozni próbáló kutatók viszonylag kevesen vannak, e figyelem sajnos továbbra is meglehetősen szelektív.¹⁶

Az elkövetők és az elsősorban anyagilag korrumpálódó résztvevők részletes bemutatása mellett a könyv tárgyalja a zsidóellenes népirtás előzményeinek tágabb társadalomtörténeti kontextusát is. Egyik fő állítása, hogy az egymást követő kormányok modernizációs és szociálpolitikai törekvései összefonódtak a diszkriminatív politikával. Ungváry a magyarországi zsidóellenes intézkedéseket egyenesen a Horthy-rendszer legfontosabb szociálpolitikai intézkedései közé sorolja, és egy ponton hallatlan népszerűségükről értekezik (192. old.). Bár arra is emlékeztet, hogy a zsidók kifosztása „jobban” ment, mint a tőlük elkobzott vagyon eljuttatása a rászorulókhöz (450. old.).

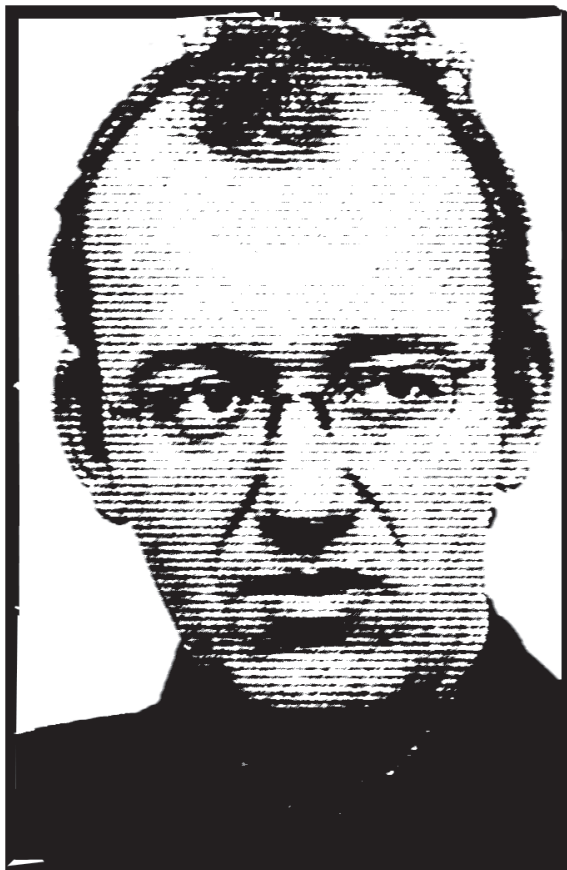
A társadalompolitikai reformok és a faji kirekesztés között kiváltképp Imrédy Béla és Teleki Pál politikája esetében lát Ungváry szoros összefüggést.¹⁷ Imrédy

idején a zsidókat aránytalanul károsító gazdaságélénkítő és a szociális kiadásokat növelő döntések nyomában következtek a nyíltan zsidóellenes intézkedések. Ungváry szerint a győri programot és az első zsidótörvényt érdemes szerves egységként kezelni. Bár a magyar zsidókat a győri program még csak egyes következményeivel károsította aránytalan mértékben, míg az utóbbi már kifejezett szándékában is, a kettő között korántsem volt éles határ.¹⁸

Az 1930-as évek második felének tárgyalása mellől azonban hiányzik az 1940-es évek elejének hasonlóan mélyenszántó, markáns értelmezése, amikor az antiszemitizmus már a szociálpolitika egyik nagy hatású komponensévé avanszált. Úgy érzékelem, hogy a radikalizálódó antiszemitizmussal kapcsolatos számos (fentebb részben idézett) határozott kijelentés ellenére a monográfia nem festi meg a magyar állam 1941–43-as működésének körképét, azaz adós marad annak megválaszolásával, hogy az antiszemitizmus szociálpolitikai jelentősége hogyan viszonyult a korszak szociálpolitikájának egészéhez. Ez a kérdés az antiszemita gyakorlatok társadalmi elterjedtségének megítélésében kulcsfontosságú, s valószínűleg újabb történészvitákra ad majd kiváló alkalmat.

A Horthy-rendszer mérlege az antiszemitizmus

diskurzív alapjainak feltárására is fordít némi figyelmet, ám főleg a faji alapú szociálpolitika materiális háttere és következményei érdeklik.¹⁹ Ungváry értelmezésében ugyanis a zsidókérdés materiális vonatkozásai világíthatják meg a leginkább azt, miért éppen a zsidók lettek az állami szabadrablásba torkolló újraelosztás áldozatai, valamint honnan eredt a kifosztás folyamatának páratlan dinamizmusa. Bár e tettesekről szóló könyv értelemszerűen viszonylag keveset ír a magyar zsidó társadalom sajátosságairól, rétegződéséről, kultúrájáról,²⁰ a szerző helyesen jelzi, hogy a XX. század kezdetére a zsidóság akkulturációja lényegileg befejeződött, teljes társadalmi feloldódására azonban nem került sor.²¹ Ungváry műve összességében így is része marad annak a szélesebb magyar történetírói trendnek, amely a radikalizálódó diszkrimináció és üldöztetés történetébe nem emeli be az üldözöttek

kétségbeesett hangjait és határozott cselekedeteit, mindennapi ellenállási formáit és önvédelmi próbálkozásait.²²

Helyette Ungváry inkább a strukturális tényezőkre fordít figyelmet. Elsősorban Karády Viktor kutatási eredményeire alapozva egyenesen azt állítja, hogy Magyarországon „a polgári fejlődés és a kapitalizmus kibontakozásában döntő szerepe volt a zsidó polgárságnak. Nem alaptalanul tekintették a zsidó lakosságot a modernség hordozójának.” (31. old.) Hangsúlyozza, hogy a jövedelmek kifejezetten egyen-

Ungváry Krisztián könyvei

(Tabajdi Gáborral) BUDAPEST
A DIKTATÚRÁK ÁRNYÉKÁBAN:
TITKOS HELYSZÍNEK, SZIMBOLIKUS TEREK
ÉS EMLÉKHELYEK A FŐVÁROSBAN
Jaffa, Budapest, 2012. 191 old.

MAGYARORSZÁG A MÁSODIK
VILÁGHÁBORÚBAN
Kossuth, Budapest, 2010. 112 old.

(Tabajdi Gáborral) ELHALLGATOTT
MÚLT: A PÁRTÁLLAM ÉS A BELÜGY:
A POLITIKAI RENDŐRSÉG MŰKÖDÉSE
MAGYARORSZÁGON, 1956–1990
Corvina, Budapest, 2008. 515 old.

(Tamási Miklóssal) BUDAPEST 1945
Corvina, Budapest, 2006. 150 old.

(szerk.) A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
Osiris, Budapest, 2005. 891 old.

A MAGYAR HONVÉDSÉG A MÁSODIK
VILÁGHÁBORÚBAN
Osiris, Budapest, 2004. 604 old.

BUDAPEST OSTROMA
Corvina, Budapest, 1998. 331 lap.
Legújabb, hetedik átdolgozott kiadása:
Corvina, Budapest, 2013. 364 old.
Német és angol fordítás.)

lőtlenül oszlottak meg, a zsidók a magyar társadalom elitcsoportjaiban és a középosztályban is erősen felül voltak reprezentálva. Jogosan mutat rá, hogy a rasszista statisztikák gyakran effajta tényeknek adták teljesen téves értelmezését.

Ungváry szemében különösen jelentős adat, hogy a fokozódó zsidóellenesség áldozatai kezdetben még a magyar nemzeti vagyon 20–25 százalékát birtokolták. Ertelmezése szerint ennek központi szerepe volt abban, hogy épp a radikális, faji alapú szociálpolitika tudott leginkább kibontakozni: „Bethlen elégtelen földreformja és a gömbösi reformprogram bukása után a politikai elit számára az egymást követő an-

tiszemita vagyonátcsoportosító intézkedések tűntek a legolcsóbban kivitelezhető és feszültségeket levezető megoldásnak.” (138. old.) Másképp kifejezve: a magyar zsidóságot az 1930-as évek végén egyszerre jellemezte gazdasági ereje és politikai sebezhetősége, a politikai elit pedig a „legkisebb ellenállás” irányába indult el. A bekövetkező gátszakadás ugyanakkor azt is mutatja, hogy a legerősebb nyomás végül épp e legkisebb ellenállással szemben hatott...

A monográfia az optikai csalódások és politikai számitások forrásvidékének felkutatásáért összességében jóval többet tesz, mint az antiszemitizmus ideológiai gyökereinek feltárásáért. Kétségkívül igaz, hogy az anyagi vonatkozások kiemelkedő szerepet játszottak a magyar jogfosztás történetében. Az Ungváry által hangsúlyozott társadalom- és gazdaságtörténeti sajátosságok azonban aligha alkalmasak a magyarság és zsidóság között tételezett oppozíció kialakulásának és azon elképzelés elterjedésének magyarázatára, hogy épp a „zsidóság” ellenében lehet és kell a „magyarság” életkörülményeit javítani.²³ Lehet az antiszemitizmust a modernitás károsnak tekintett kísérőjelenségei elleni küzdelem eszközeként vagy akár a modernizáció borzalmasan torz útjaként szemlélni, ahogy azt Ungváry is teszi.²⁴ E felfogás azonban a magyar zsidóellenesség elsősoró dinamizmusát talán igen, de a zsidóellenes-

22 ■ Ebben Ungváry műve nem követi a holokauszt integrált történetének programját, amelynek megfogalmazását és magas színvonalú megvalósítását manapság leginkább Saul Friedländer nevéhez kötik. Lásd Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution, 1933–1939*. Harper Collins, New York, 1997. és úo: *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. Harper Perennial, New York, 2007. Friedländer munkásságáról lásd Christian Wiese – Paul Betts (eds.): *Years of Persecution, Years of Extermination: Saul Friedländer and the Future of Holocaust Studies*. Continuum, London, 2010. A zsidó történetírás és a holokauszt-historiográfia különválásáról kritikus szemmel: David Engel: *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford University Press, Stanford, 2010.

23 ■ Ungváry egyenesen „messzemenő, a népi írótól a kormánypárton át a szélsőjobbig terjedő” konszenzusról ír, amely szerint „a magyar középosztály kisebbségbe szorult saját hazájában, és ezen csak a zsidók diszkriminálása változtathat” (189. old.).

24 ■ Olvashatunk például olyan mondatot is, hogy Endre László „tevékenysége példázza a legjobban fajvédelem, szociálpolitika és a progresszió összefonódását” (147. old.). Bevallom, a visszatérően használt „progresszív”, illetve „progresszió” kifejezések e könyvben használatos jelentése meglehetősen homályos maradt számomra.

25 ■ Mint fentebbi lábjegyzetemben már említettem, a holokauszthoz vezető út kikövezői közül Ungváry különösen Imrédy Béla és Teleki Pál felelősségét hangsúlyozza.

26 ■ E szempontból is különösen érdekes a könyv 8. fejezete, amely az értelmiségiek felelősségét is érdemben kidomborítja.

27 ■ A szerző a német Menekülés, Elűldözés, Megbékélés Alapítvány tudományos tanácsadói testületének is tagja. A témáról átfogó jelleggel lásd Detlef Brandes – Holm Sundhaussen – Stefan Troebst (Hrsg.): *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Böhlau, Wien, 2010.

28 ■ A németek második világháború végi elmenekülése és elűzése nyilván mást és mást jelentett a megszállt és leigázott Lengyelországban, mint a háború végéig szövetséges Magyarországon, ugyanakkor mégiscsak egyetlen regionális folyamatnak voltak különböző elemei.

séget magát már nem tudja magyarázni – bár utóbbi kérdés szigorúan véve talán nem is tartozik a történet-tudomány illetékességi körébe.

Az összehasonlító elemzés talán itt is némileg módosítható volna Ungváry konklúzióit. A magyar zsidóság relatív gazdasági súlyából adódóan ugyanis a szabadrablás mértéke Magyarországon lehetett jóval nagyobb, mint szinte bárhol máshol Európában, és ez valóban nagyban dinamizálhatta a helyi folyamatokat. Csakhogy a zsidókat akkor is kifosztották, ha jóval kisebb volt az ily módon eltulajdonítható vagyron relatív és abszolút értéke. Az anyagi szempontok különleges jelentősége tehát lehet, hogy a holokauszt magyar előtörténetének egyik specifikuma, de effajta sajátos társadalmi és gazdasági viszonyok szemlátomást nem tartoztak az európai ún. zsidótlanítás „szükséges” okai közé. Röviden: érzésem szerint Ungváry úgy világít rá lényeges magyar sajátosságokra, hogy nemzetközi összehasonlításai impliciten maradnak, és az általa kínált magyarázat sem támaszkodik eléggé a meglévő nemzetközi történeti tudásra.

Félreértések elkerülése végett: a szerző korántsem egyoldalúan hangsúlyozza a materiális tényezők jelentőségét, és távol áll tőle az emberi döntések szerepét kiiktató társadalomtörténeti determinizmus is. Rendszeresen utal a szabad akarat történelemalkító szerepére, és visszatérően alkalmazza a morális kritika eszközét is. Általánosságban is értekezik a magyar társadalom Horthy-korbeli katasztrófális erkölcsi lezüllesztéséről. Külön hangsúlyozza, hogy a Magyarországon bekövetkezettek korántsem csupán a liberális értékrend megsértését jelentették, hanem a keresztény etika és a római jog elveivel is élesen szembefordultak (253. old).

Történettudományos tevékenység és emlékezetpolitikai intervenció a szerző munkássága esetében érzésem szerint éppúgy összefügg, ahogy a feldolgozott téma esetében is szükségszerűen együtt jár a precíz megértés, az őszinte szembenézés és a morális elítélés. Ugyanakkor érezhető némi feszültség a holokauszthoz vezető út racionális, bár szélsőségesen immorális motivációinak feltárása és a felelősség kérdésének explicit felvetése között.²⁵ A zsidóellenesség felfutására adott alapvetően társadalmi-gazdasági, strukturális magyarázathoz ugyanis csak komoly nehézségek árán illeszhető hozzá az intenciók határozott kipellengérezése.

A *Horthy-rendszer mérlege* mindezekén túl a magyar állam XX. századi fejlődéséről is markáns narratívát ajánl. A könyv lényeges, bár nem túl részletesen kifejtett aspektusa az 1945-ös korszakhatáron átívelő tendenciák utáni kutakodás. Az „állami mindenhatóság gyakorlata már 1939–1941 között” teret nyert a gazdasági életben, állítja, azaz a tervgazdasági eszközök jelentős részét még békeidőben bevezették. Az „állami mindenhatóság és újraelosztás jelensége” ily módon már „1945 előtt természetessé, sőt megszokottá vált” (419. old.), még ha az etatista diszkrimináció részben csak 1945 után teljesedett is ki. Ungváry összességében úgy értékeli, hogy a jobb- és baloldalinak nevezett

szociálpolitikák között rengeteg átfedés volt, és az államszocialista gondolat mindkét oldalon rendkívüli népszerűségnek örvendett.²⁶

A szerzőt tehát többek között a XX. századi állami kriminalitás kibontakozása érdekli, miközben könyve a magyar társadalmat korántsem csak felülről szemléli. Könyvének egyik fő tanulsága, hogy a beavatkozó és fokozatosan szinte mindenhatóvá váló államot nem pusztán rákényszerítették a magyar társadalomra, annak alakításában sokan aktívan részt vállaltak. Felvethető, hogy e nagy narratíva és a könyvben bőségesen tált empiria nem feltétlenül van összhangban: a mindenható állam elmélete és a polikratikus állam túlbuzgó helyi ágenseinek részletesen megrajzolt képe bizony eltér egymástól. A történész a totalitárius államot csak bizonyos fókig próbálhatja társadalmiasítani (tehát decentralizálni) anélkül, hogy totalitárius jelleget meg ne szűnne.

A 1945-ön átívelő trendek kutatásának része a németellenesség és a magyarországi németek kiűzésének visszatérő tematizációja is.²⁷ A *Horthy-rendszer mérlege* lapjain az antiszemitizmus és a zsidóüldözés az elemzett konkrét jelenségek, de ezek egyúttal csupán részei a magyar etnicizmus és radikális állami diszkrimináció tágabb történeteinek. E tágabb történetek feltérképezésének szándékával Ungváry szinkronban van a kortárs európai történetírás egyes újabb tendenciáival, ám meglehetősen lakonikusan nyilatkozik a tágabb európai és regionális keretekről.²⁸ A németek kiűzése kapcsán szintén elmondható, hogy a konkrét történeti folyamatban döntő jelentőségű volt a helyiek aktív részvétele, terveik és cselekedeteik mégsem alkotnak magyar specifikumot. Ungváry munkája e téren ismét csak a magyar történeti szembenézéshez és nemzeti önkritikához kínál nagyon jelentős eszközöket – inkább, mint a magyar történelem európai integrációjához. □

KONZERVÁLT MÍTOSZOK

CSÓSZ LÁSZLÓ

Deborah S. Cornelius:

Hungary in World War II

Caught in the Cauldron

Fordham University Press, New York, 2011.

519 old., \$90.00

A második világháború története alighanem a legszélesebb érdeklődésre számot tartó történelmi téma a mai Magyarországon. A könyvtárnyi hazai szakirodalomban mégsem találunk a teljes időszakot áttekintő, a szélesebb olvasóközönség számára is befogadható monográfiát. A magyar tudósok eddig csak a témakör kisebb-nagyobb szeleteinek áttekintésére vállalkoztak. Ez nem is meglepő, hiszen különösen nagy kihívás olyan témáról írni összefoglalót, amelynek óriási és szerteágazó a forrásbázisa, és még napjainkban sem nyugvó közéleti és szakmai viták tárgya. A külföldi irodalomban is csak néhány kísérletet ismerünk Magyarország teljes második világháborús históriájának feldolgozására.¹ Deborah Cornelius amerikai történész tehát nem kis feladatra vállalkozott, és az eredmény C. A. Macartney először 1957-ben publikált kétkötetes áttekintése óta a téma legnagyobb terjedelmű, teljességre törekvő bemutatása.² Abban a reményben veheti kézbe az olvasó, hogy a nemzetközi historiográfia mércéi szerint is jelentős, hiánypótló munkáról van szó.

Deborah Cornelius nevét Magyarországon valószínűleg a történészek közül is kevesen ismerik, pedig a Rutgers Egyetem volt docense hosszú évtizedek óta foglalkozik magyar történelemmel. Az elsők között próbálta történészi nézőpontból megírni az 1956-os forradalom történetét, majd az 1980-as években érdeklődése a két világháború közötti magyar társadalomtörténet felé fordult. Terjedelmes monográfiát és tanulmányokat publikált, többek között az utódállamokban élő magyar kisebbségekről és a népi mozgalomról.³ Legújabb könyve egy évtizedes kutatómunka eredménye.

A fülszöveg alapján a több mint ötszáz oldalas kötet Magyarország második világháborús történetének kiaknázatlan levéltári forrásokra és oral history interjúkra alapozott, széles történelmi kontextusba ágyazott bemutatása. Valójában túlnyomórészt angol és magyar nyelvű szakirodalomra és emlékiratokra épül. A forrásokat a szerző többnyire a feldolgozásokból, tehát másodkézből idézi. Marginális szerep jut a szer-

ző által az elmúlt két évtizedben készített interjúknak is: közölt szemelvényeik inkább csak illusztrációnak alkalmasak. Alaposabb elemzésükkel a szerző nem kísérletezett. Sem az interneten is hozzáférhető óriási oral history adatbázisokat, sem az ilyen források alapján készült szakirodalmat nem használta fel munkája megírásához.⁴

Nagyobb sikerrel építette be elbeszélése szövetébe a naplókát, emlékiratokat. A szereplők és a szemtanúk jó érzékkel válogatott visszaemlékezései hatásosan egészítik ki a történeti leírást. A források kiválasztása azonban erősen egyoldalú: a feldolgozás elsősorban Horthy Miklós kormányzónak és a köréhez tartozó politikai, katonai és diplomáciai elit tagjainak írásaira épít. A szerző a narratív kútfők használatakor ritkán

1 ■ Ezek közül idehaza a legismertebbek Gosztonyi Péter Svájcban írt, a színvonalas újságírás és a történetírás határmezsgyéjén mozgó művei a téma jelentős részét felölelő dokumentumokkal és riportokkal (*Magyarország a második világháborúban I–III.* Herp, München, 1984.). Népszerű munkái az 1990-es években Magyarországon is megjelentek.

2 ■ Carlile Aylmer Macartney: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945, I–II.* Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957.

3 ■ Deborah S. Cornelius: *In Search of the Nation: The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934.* Columbia University Press, Boulder – New York, 1998.; *Education for a New Peasant Leadership: The Hungarian Folk College Movement, 1938–1945.* In: Dennis P. Hupchick – R. William Weisberger (eds.): *Hungary's Historical Legacies: Studies in Honor of Steven Béla Várdy.* Columbia University Press, Boulder – New York, 2000. 130–145. old.

4 ■ Például: Cecil D. Eby: *Hungary at War: Civilians and Soldiers in World War II.* University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1998.; Laura Palosuo: *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945.* Uppsala Universitet, Department of History & the Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies, Uppsala, 2008.

5 ■ Az emlékiratok forrásértékéről lásd: Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről.* Kossuth, Bp., 1964.; Pritz Pál: *Emlékirat és történeti valóság – Barcza György emlékiratai fényében.* A londoni évek I. In: Háda Béla et al. (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Bp., 2010. 547–560. old.

6 ■ Hiányolhatók többek mellett Ránki György, Juhász Gyula, Karsai Elek, Szinai Miklós, Vargyai Gyula, Ormos Mária, Karsai László, Kovács M. Mária könyvei és tanulmányai, valamint egyes alapvető forráskiadványok.

7 ■ Pl. Holly Case. *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II.* Stanford University Press, Stanford, 2009.; Paul A. Hanebrink: *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944.* Cornell University Press, Ithaca, 2006.; Tim Cole: *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto.* Routledge, New York, 2003.; Christian Gerlach – Götz Aly: *Das letzte Kapitel: Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart 2002.

élt a forráskritika eszközeivel. Adataikat és magyarázataikat kétség nélkül átveszi, nem veti össze más forrásokkal.⁵ Szombathelyi Ferenc visszaemlékezéseit például többször is hosszan idézi, de nem veszi figyelembe, hogy a volt vezérkari főnök 1945-ben a fogságban, védőiratként írta őket, és nyilvánvalóan saját felelősségét igyekezett mérsékelni.

A szerző több éven át tanult és kutatott Magyarországon, tud magyarul (a forrásokat maga fordította), és széles körű ismeretei vannak a szakirodalomról. Ehhez képest az olvasó a bevezetőben meglepő állításokkal találkozhat. Cornelius szerint Magyarországon egészen a legutóbbi évekig tabutémának számított az ország második világháborús szerepe. Állításával elmentésben már az 1960-as évek elejétől megkezdődött az elmozdulás a „szovjet” és „sztálinista” megközelítéstől (1. old.). A hetvenes és nyolcvanas években pedig mind nagyobb számban (és enyhülő ideológiai ellenőrzés mellett) láthattak napvilágot a témával kapcsolatos kiadványok, amelyek kis részét Cornelius maga is használta. A korszak jeles kutatói közül sokan akkortájt kezdték karrierjüket, és jelentős, ma is vállalható műveket publikáltak. Az 1989 előtt Magyarországon megjelent munkákkal szemben a szerző láthatólag előítéletekkel viseltetik. Az újabb szakirodalmat is jelentősen megrostálta. Tucatjával lehetne sorolni azokat a fontos publikációkat, amelyeket nem, vagy csak érintőlegesen, erősen szelektíven használt fel.⁶ A korszakról a könyv megjelenése előtti évtizedben publikált angolszász és német szakirodalom jó része is kimaradt látóteréből.⁷

Témájának levéltári forrásait Cornelius azzal a sommás megjegyzéssel intézi el, hogy nagy részüket elpusztult (3. old.). A komoly mértékű pusztulás (és tisztítás) ellenére rengeteg forrás maradt fenn, és szabadon kutatható a magyar (valamint a német és az amerikai) archívumokban. Persze ha a cél egy népszerűsítő, áttekintő monográfia megírása volt, nem feltétlenül kérhető számon a szélesebb körű levéltári alap kutatás. A másodlagos irodalomra támaszkodva is lehet (ett volna) az eddigi ismereteinket összegző és a további kutatásokat ösztönző, tankönyvként is használható összefoglalót írni. Erre egyébként alkalmassá teszi a kötetet közérthető és olvasható nyelvvel, a nem angol anyanyelvűeknek is könnyen befogadható nyelvezete. A források kiválasztása és interpretációja miatt azonban kétséges, hogy a könyv megfelelné erre a célra.

Cornelius a történelmet formáló személyek és cselekedeteik mozgatórugóit kívánja megérteni és olvasói elé tárni. Ezért jelentős figyelmet szentel a vezető politikusok és a további *dramatis personae* bemutatásának, akikhez empátiával, egy válságos időszak gyakran tragikus, kudarcos sorsú résztvevőinek kijáró megértéssel közelít. Az empátia azonban sokszor szimpátiába csap át. Az anekdotikus jellemrajzokban a pozitív vonások domborodnak ki. Ez a szemlélet hatja át a munka egészét. Külföldi, „kivülálló” szerzőtől szokatlan módon Cornelius megközelítése erősen hungarocentrikus. Nehezen titkolja együttérzését Magyarországot és

a „magyar ügy” iránt. Ez nemritkán lehetetlenné teszi a kritikus látásmódot.

A történelmi előzmények bemutatása a Habsburg-monarchia összeomlásával és a trianoni békeszerződéssel kezdődik. A béke hátterének és következményeinek ismertetése valóban kulcsfontosságú a második világháborús magyar részvétel megértéséhez. A magyarázat azonban meglehetősen egysíkú. A történelmi Magyarország etnikai viszonyairól és nemzetiségpolitikájáról például legfeljebb utalásszerűen esik szó. Cornelius idézi Apponyi Albert megjegyzését arról, hogy a magyarok az utódállamokban „alsóbbrendű civilizációk” uralma alatt kénytelenek élni, de csak annyit jegyez meg róla, hogy ez a mondat gyengítette a magyar béke delegáció vezetőjének érvelését (26. old.). Az igazságtalan békétől Cornelius narratívájában egyenes, determinált és elkerülhetetlen út vezetett a náci Németországgal kötött szövetséghez és a második világháborús katasztrófájához.

A két világháború közötti időszokról szóló 2. fejezet nagy teret szentel a trianoni béke következményeinek, beleértve az elcsatolt területekről menekültek és az utódállamokba kényszerült magyar kisebbségek helyzetét. Szinte teljesen hiányzik ugyanakkor a szomszédos népek nézőpontjának bemutatása. Ez az egyoldalúság helyenként igen problematikus megállapításokhoz vezet. A szerző egy helyütt a román uralom alatti „kulturális elmaradottságot” emleget (136. old.), másutt meg azt állítja, hogy a szlovák nacionalizmus és nemzeti identitás csak 1920 után fejlődött ki (93. old.).

Hiányolható a bevezető fejezetekből egy összefoglaló a Horthy-rendszer politológiai és ideológiai karakteréről. Mi volt a „szegedi gondolat”, mit jelentettek az öndefinícióként használt jelzők, az „ellenforradalmi” és a „keresztény-nemzeti”? A korszak komparatív bemutatása helyett olyan sommás megállapításokkal találkozunk, mint hogy Magyarország 1944-ig „a kulturális és szellemi szabadság” csak Svájcra és Svédországhoz fogható szigete maradt (276. old.). Ha ezt a szerző komolyan gondolja, akkor legalább röviden vázolnia kellett volna, hogy a nyugati polgári demokráciákkal és a környező országokkal összevetve hogyan alakult a korszakban például a sajtó- és a szólásszabadság Magyarországon.

A háborúba lépést megelőző bel- és külpolitikai folyamatok leírása a könyv egyik tematikai csomópontja. A hangsúly itt (3–5. fejezet) a diplomáciatörténetre esik, ezek a kötet legalaposabban kidolgozott részei. Más fontos történelmi problémák ugyanakkor aránytalanul kevés figyelmet kapnak. A kultúrtörténet, tudománytörténet és gazdaságtörténet kérdéseivel például a szerző csak érintőlegesen foglalkozik. Keveset tudunk meg a magyar társadalom belső viszonyairól, mindennapjairól. Az egyes témakörökön belül is szembetűnők a tematikai aránytalanságok. Kidolgozottságukat inkább a szerző személyes szakmai érdeklődése, mintsem egy végiggondolt központi szerkesztési elv határozza meg. Aprólékos részletes-

séggel ismerhetjük meg például az eucharisztikus világkongresszus eseménytörténetét, beleértve a pompás külsőségeket és az időjárást. Viszont a keresztény egyházak ideológiai, politikai és társadalmi szerepéről nem kapunk átfogó elemzést. Cornelius részletesen ír a népi írók mozgalmáról és a jobboldali ifjúsági szervezetek történetéről, ugyanakkor a magyar szellemi élet egyéb irányzatairól és figuráiról szinte semmit sem tudunk meg. Nemcsak a népiek urbánus vitapartnereit és a két felet megosztó problémákat nem említi meg, hanem a korszak ideológiájára, a középosztály világnézetére nagy hatást gyakorló személyiségeket – például Szabó Dezsőt, Szekfű Gyulát vagy Prohászka Ottokárt – sem.

Nehezíti az olvasó dolgát a szoros időrendbe szerkesztés. Szerencsésebb lett volna inkább az egyes problémakörökre fókuszálni. Az egységes bemutatás, elemzés kívánó témák, mint például a magyarországi „zsidókérdés” és a zsidótörvények, széttagoltan jelennek meg a könyvben. A téma viszonylag nagy terjedelmet kapott, bemutatása ennek ellenére hiányos, a magyarázatok pedig bántóan egyoldalúak. A szerző értelmezése szerint a zsidóellenes politika egyedüli motivációja a szélsőjobb visszaszorítása és a mögötte álló náciizmus lecsillapítása volt. A harmadik, immáron náci típusú, fajvédő zsidótörvényre csak halványan utal, gyaníthatóan azért, mert így elkerülheti, hogy felvesse a törvény megalkotójának felelősségét (199. old.). Teleki Pált ugyanis Cornelius egyöntetűen pozitív figuraként ábrázolja, elhallgatva a zsidóellenes politikában játszott kulcsszerepét.⁸

A zsidótörvények hatásairól, következményeiről keveset ír, inkább azt igyekszik bizonyítani, hogy a diszkriminatív passzusokat valójában nem is hajtották végre, hogy a hatóságok igyekeztek „elszabotálni” őket. Magyarázata szerint a britek azért bírálták élesen a törvényt, mert nem értették meg a brit és a magyar politikai kultúra közötti különbséget (vagyis hogy a törvényt a magyarok úgysem fogják betartani). Szerinte a legfontosabb indíték – a munkanélküliség megszüntetése – a háborús boom következtében egy éven belül egyébként is semmivé lett. A törvények pszichológiai következményeiről szólva említeni lehetett volna a zsidóellenes politikának a keresztény középosztályra gyakorolt tragikus morális hatását. A strómanrendszer nemcsak a szoros zsidó–nem zsidó kapcsolatok jele és közös érdekeken alapuló kooperáció volt (mint a leírás sugallja), hanem erkölcsileg súlyosan romboló gyakorlat is.⁹

A magyarországi zsidóság történetéről, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről tett megállapítások zöme felületes és félrevezető – például a galíciai zsidók XIX. század végi jelentős bevándorlásáról,¹⁰ a régebben bevándoroltak tömeges és sikeres asszimilációjáról és gazdasági-társadalmi „túlhatalmáról” (*encroachment* – a könyvben idézőjel nélkül, 106. old.). Szociológiai elemzés helyett leegyszerűsítő magyarázatokkal kell beérnünk. Cornelius az első világháború utáni antiszemita erőszakhullám kiváltójaként a „zsidó kommu-

nisták” vezette Tanácsköztársaságot és a zsidó hadiszállítók tevékenységét jelöli meg.¹¹ Szándéka szerint feltehetőleg a sztereotípiák bemutatását szolgálja, de valójában erősíti egy másik idézet, amely szerint egy interjúalany apjáról „nagy kampós orra és nagy füle miatt mindenki tudta, hogy zsidó” (168. old.).

A 6. fejezet fő témája a honvédség tevékenysége a keleti fronton és a második hadsereg doni katasztrófája. Cornelius jó példákkal, adatokkal és szemtanúk kommentárjaival illusztrálva mutatja be, mennyire felkészületlen volt Magyarország és hadserege a modern hadviselésre. Részletesen leírja, hogyan igyekeztek a magyar vezetők manőverezéssel kibújni a komolyabb háborús szerepvállalás alól. A honvédség bemutatásakor olyan kérdéseket is felvet, mint hogy mennyiben felelt meg a honvédség anakronisztikus vonásokát őrző tisztikara a követelményeknek, és hogyan jelentek meg a hadseregben a társadalom hierarchikus struktúrái. Kár, hogy ezekről a struktúrákról a könyvben egyébként kevés szó esik.

A honvédség háborús részvételének ismertetésekor a szerző nem hallgatja el a visszacsatolt területeken elkövetett háborús bűncselekményeket. A délvidéki tömeggyilkosságról részletesen is ír. A történetek magyarázatául azonban kevés egyes magyar főtisztek (elsősorban Werth Henrik vezérkari főnök) radikalizmusára hivatkozni. A visszacsatolt területek reintegrációjának problémáira és a szomszéd országokkal fennálló „hidegháborús” állapotokra a magyar államgépezet alapvetően rövidlátó kisebbségpolitikával válaszolt. Cornelius részletesen és helytállóan mutatja be, hogy ebben Teleki Pál eltérő álláspontot képviselt: a kor standardjaihoz mérten türelmes és

8 ■ Pedig az általa használt szakirodalom Teleki politikai karakterének ezt a vonását is alaposan, árnyaltan bemutatja. Lásd Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Bp., 2005. 279–283, 402–411, 490–491. old.

9 ■ Ezt a problémát máig leghatásosabban Bibó István elemezte (Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Bp., 1986–1990. 2. k. 621–797. old.). Corneliusnál egy lábjegyzet utal arra, hogy Bibó alapvető tanulmányokat írt a korszakról, de nincs nyoma annak, hogy a szerző ezeket az írásokat hasznosította volna.

10 ■ Magyarország ekkor a zsidó bevándorlás szempontjából tranzitországgá vált, azaz a Galáciából és máshonnan az üldöztetés és a nyomor elől menekülő zsidók jó része rövidesen továbbállt, főként Amerikába. Lásd erről Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok*, 126 (1992), 1. szám, 59–79. old.

11 ■ A magyarországi antiszemitizmus minden elemében kifejlődött, virágzó ideológia volt már az első világháború előtt is. Erről a problémáról árnyalt elemzés található például Bihari Péter könyvében: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Bp., 2008.

12 ■ Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Korona, Bp., 2001. 119–153. old.; Tibori Szabó Zoltán: *Csik vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig*. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról III*. Balassi, Bp., 2004. 103–142. old.

13 ■ Kemény Simon: *Napló, 1942–1944*. Magvető, Bp., 1987. 16–17. old. Az idézet Corneliusnál: 178–179. old.

14 ■ Pl. Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943*. Napvilág, Bp., 2007.

15 ■ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. Európa-História, 1991. 94–95. old.

mérsékelt kisebbségpolitika híve volt. Jól sikerült rész a katonai vezetés „héjai” és a politikai vezetés „galambjai” közötti konfliktus bemutatása. Ugyanakkor szélsőséges nacionalisták és antiszemiták szép számmal akadtak a polgári adminisztráció képviselői között is, akik helyi kisebbségellenes intézkedéseikkel és javaslaikkal rendre az országos politika előtt jártak.

A problémakör magyarzata szélesebb, közép-európai kontextust igényelne. A környező népeknek a magyarokéval elválaszthatatlanul összefonódó története és nézőpontjuk ismertetése nélkül nehezen érthetők meg a magyar kisebbségpolitika és az etnikai konfliktusok mozgatórugói. A csoportközi viszályok évszázados tradíciói, a háborús hisztéria, a vegyes lakosságú határvidékek „végvárkomplexusa” olyan viszonyítási pontok, amelyekhez árnyaltabb magyarázat, elemzés volna kapcsolható. A trianoni Magyarországon élő etnikai kisebbségekről, köztük a romákról és háborús sorsukról egyetlen szó sem esik.

Cornelius a délvidéki tömeggyilkosságért a felelősséget nagyrészt a „fanatikus nemzetiszocialista” és „szadista” Feketealmj-Czeydner Ferencre hárítja. Pedig a razzia megrendezéséhez legfelső politikai szintről kapott engedélyt a tábornok. Számos csapat-tiszte nem várt felső parancsra, hanem proaktívan cselekedett. A legénységet alkohollal és megrendezett provokációkkal is „motiválták”. Az egyik főbűnös, Zöldi Márton például a Ludovika Akadémia csendőrtiszti tanfolyamának osztályelső hallgatója volt. Itt érdemes megjegyezni, hogy a csendőrök képzése tudatosan épített a nacionalista és xenofób előítéletekre. Nem volt sokkal jobb a helyzet a honvédségnél sem, amelynek parancsnokai sorozatosan követtek el törvénytelenégeket a kisebbségek ellen, elsősorban a visszacsatolt területeken. Ezekről az intézkedésekről (letartóztatások, kitelepítések, gazdasági korlátozások) nem esik szó a kötetben.¹² A felfokozott propaganda és a partizánveszéllyel kapcsolatos hisztéria miatt a (kiképzetlen, gyakorlatlan) magyar katonák Erdélyben és a Délvidéken aránytalan erődemónstrációkkal válaszoltak a szórványos (sőt gyakran nem is létező) gerillaakciókra. Az áldozatok szinte kivétel nélkül árthatlan civilek voltak.

A szerző ritkán távolodik el a „felülről lefelé” írt történelem nézőpontjától, mikrotörténelmi elemzéseknek nyoma sincs. Jórészt a politikai események és a hadműveletek leírására szorítkozik, a leírást olykor megtöri egy-egy illusztrációnak szánt idézettel. Semmit sem tudunk meg például a szovjet területen megszálló feladatokat végző honvédség megtorló akcióiról, és arról sem, milyen tapasztalatokat szereztek a magyarok a náci népirtó háborújának tényeiről. A Kemény Simon költő és publicista 1942-es naplójából vett idézet jó érzékkel kiválasztott, megrázó tanúságtétel a háború embertelenségéről. A frontról hazatérő honvéd idegösszeomlást kap az átélt borzalmaktól, mentőt kell hívni hozzá. A hóban térdelve imádkozik: „Édes Jézusom, bocsáss meg, én nem akartam ölni, embert mészárolni, engem odavittek, fegyvert adtak a

kezembe, rám parancsoltak, hogy mit kell csinálnom, szegény, nyomorult ember nem csinálhattam egyebet, engedelmeskednem kellett. Borzasztó nagy bűnt követtem el, édes Jézusom, bocsáss meg.” A fejezet végén a szerző nyitva hagyja a történetet elbeszélő Kemény kérdését: „Istenem, mit láttak, mit csináltak ezek a katonák a harctéren, hogy így szét van ronszolva a lelkük?”¹³ Pedig a kérdés a szakirodalom és a források alapján megválaszolható.¹⁴

A munkaszolgálati rendszer bemutatása felületes, ezért ellentmondó és megtévesztő információkat tartalmaz. A szerző leszögezi, hogy a rendszer kezdetben nem volt diszkriminatív, majd a következő mondatból kiderül, hogy egyes etnikai kisebbségek tagjait *ab ovo* megbízhatatlannak tekintették. Közéjük sorolja a szlovákokat, akiknek túlnyomó részét nem érte hátrányos megkülönböztetés, nem említ viszont más fontos célcsoportokat, egyebek mellett a romákat és a fegyverforgatást vallási meggyőződésből elutasító kisegyházak tagjait. A munkaszolgálat Cornelius szerint 1942 előtt semmiben sem különbözött a katonai szolgálattól, és „meglehetősen tűrhető” viszonyok uralkodtak. Néhány sorral később egy munkaszolgálatos sorsának bemutatásakor viszont megtudjuk, hogy Reitzer Bélát 1940-ben bevonulása után súlyos megaláztatások érték. Azt, hogy a honvédek gyakran kegyetlenkedtek az őrizetükre bízott munkaszolgálatosokkal, csak abból tudja meg a (nagyon figyelmes) olvasó, hogy Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter emberségesebb bánásmódot írt elő számukra. Legalább egyetlen munkaszolgálatos emlékeiből (naplójából, interjújából) illet volna idézni.

A diplomáciatörténeti vonalvezetés miatt a magyar béketapogatózásokat Cornelius ismét nagy terjedelemben tárgyalja, jórészt ennek szentelte a kötet több mint egytizedét kitevő 7. fejezetet. Könyvének alaptétele, hogy Magyarország 1944. március 19-ig a zsidók és más menekültek számára biztonságot nyújtó „sziget” maradt, és ebben hervadhatatlan érdemei voltak a kormánynak és a hozzá hű arisztokrata elitnek. Magyarország a kísértések ellenére valóban nem vált diktatúrává. 1944 kora tavaszáig megmaradtak a parlamentarizmus keretei, a többpártrendszer. Kállay Miklós kormánya visszautasította az 1942 tavaszától egyre gyakoribb és erősödő német követeléseket a magyar zsidók gettósításáról, megjelöléséről és deportálásáról. Megakadályozták a szélsőjobb oldali hatalomátvételt is. Ennek azonban óriási ára volt.

A „mérsékelt” kormánypolitika a szélsőjobb oldallal való versenyfutás során maga is fokozatosan radikalizálódott. Cornelius nagy figyelmet szentel a konzervatív elit és jobboldali ellenzéke küzdelmének, amelyet antagonisztikus szembenállásként mutat be. Valójában a két tábor közötti határvonal a háború éveiben már korántsem volt ennyire éles. A kormánypárti képviselők jelentős része a radikálisokkal rokonszenvezett. Ez egyébként Kállay Miklós sűrűn idézett memoárjaiból is kiderül.¹⁵ 1939 után a magyar parlament elsőpró többségét antiszemiták alkották, akik között

a zsidókérdésben csak a megoldás módszereiben és ütemében volt vita. A korszak magyar miniszterelnökei (Darányitól Kállayig) a zsidóellenes politikát nem pusztán politikai eszközként vagy szükségszerűségként fogták fel (mint Cornelius sugallja), hanem számukra ez meggyőződés kérdése is volt, politikai identitásuk fontos, integráns részét képviselte.

Olyan helyneveket, mint Kamenyec-Podolszkij vagy Kőrösmező hiába keresnénk a névmutatóban. Szóba sem kerülnek 1941 nyarának eseményei, amikor a magyar kormány bárminemű német nyomás nélkül mintegy húszezer, „külhonosnak” nyilvánított zsidót (részben menekülteket, részben „őshonos” helybelieket) deportált a megszállt szovjet területre, kiszolgáltatva őket az SS kivégző különítményeinek. Ez a második világháborús magyar történet egyik globálisan is vilámmotívó momentuma, hiszen a holokauszt közvetlen előzményének tekinthető minőségi ugrást (a tömeges és szisztematikus népirtás kezdetét, az első öt számjegyű tömeggyilkosságot) a magyar (és a román) szervek döntése váltotta ki.¹⁶ A deportálások háttérének ismertetése megkérdőjelezné a következő „zsidóvédő” politikáról szóló narratívát. Az akció nem a náci barát szélsőjobb, hanem a „nemesen konzervatív” *mainstream* műve volt. Csak azért nem deportáltak ennél is több embert (zsidókat, cigányokat, egyéb „nemkívánatos elemeket”), mert a németek tiltakozásukkal megakadályozták további tömegek kiszállítását.¹⁷

Cornelius nem ismeri fel vagy ignorálja Horthy és hívei „viszonylag toleráns” zsidópolitikájának alapvető mozzanatát: a rosszra forduló háborús helyzetet és más németbarát államok példáját, amelyek 1942-től egymás után váltak kevésbé lelkes együttműködőké, majd megtagadták a további részvételt a tömeggyilkosságban. Természetesen az arisztokrata vezető körök politikai kultúrájától távol állt a tömeges etnikai tisztogatás, a népirtás és a bolsevik módszerekre emlékeztető totális kifosztás. A „zsidóvédő” lépések fő indítéka azonban a magyar külpolitika önállóságának demonstrálása (és így az angolszász politikai irányvonal megőrzése) volt, nem pedig valamiféle emberséges megfontolás. Az is lényeges szempont volt, hogy a politikai elit józanabbik fele belátta: a zsidók radikális eltávolításával összeomolhat a gazdaság és a közellátás.

A magyar szélsőjobboldali ideológiák és mozgalmak bemutatása is felületesre és egyoldalúra sikerült. A nyilasok és nemzetiszocialisták előretörését a szerző alapvetően a náci befolyással magyarázza. Nem esik szó például arról, hogy mennyire ellentmondásos volt a magyar radikálisok (köztük a nyilasok és vezérük, Szálasi) viszonya a náciizmushoz és Németországhoz. Nem tudni, honnan veszi Cornelius, hogy az Imrédy-párt és a nyilasok társadalmi támogatottsága (1942 körül) mindössze 5-6%-os (200. old.). Az antiszemitizmus a második világháború előtt és alatt nemcsak politikai program, hanem széles tömegeket átható „korszenvedély” is. Terjesztéséhez az állami propa-

ganda is jelentősen hozzájárult. Erről a könyvben csak utalásszerűen esik szó. A szárszói konferencia bemutatásakor a szerző elhallgatja, hogy Németh László előadásán hangzott el a magyar szellemtörténet egyik leghírhedtebb kijelentése, a „Shylock-hasonlat”. Nem pusztán a szöveg megdöbbenő, de az a tény is, hogy a jelen lévő haladó értelmiségiek közül senki sem opponálta Németh kijelentéseit.¹⁸

A német megszállástól a nyilas hatalomátvételig tartó időszakkal a kötet egytizedét kitevő fejezet foglalkozik. Részleteiben ismerhetjük meg a megszállás diplomáciai előzményeit, előkészítését és eseménytörténetét. Cornelius helyesen mutatja be, hogy a megszállás fő célja Magyarország háborús szerepvállalásának biztosítása és gazdaságának kiaknázása. A „zsidókérdés” ennek az alapvetően katonai-stratégiai döntésnek a kísérőjelensége.¹⁹ Az „első számú közlenségnek” tekintett zsidók elleni fellépés mégis kulcsfontosságú volt a megszállók számára.

Cornelius leírja, hogy ezen a téren a magyar hatóságok a németek engedelmes eszközei voltak. Többről volt szó. A magyar kollaboránsok rugalmasan együttműködtek, sőt kezdeményezéseikkel alakították is a folyamatot. Aktivitásuk nélkül a németek a magyar zsidóknak csak kis töredékét tudták volna deportálni. Annak ellenére, hogy Cornelius idézi Veesenmayert, aki a magyar politikai elit együttműködési készségét hangsúlyozta, a leírások azt sugallják, hogy a német célok jelentős elitcsere eredményeként valósulhattak meg. Valójában az akcióban közreműködő magyar politikai és közigazgatási elit tagjai nem *homo novus*ok voltak. A végül tíztagú Sztójay-kormányból nyolcan korábban is miniszteri tárcákat viseltek. A közigazgatási személyi változások jelentős részében (mint azt

16 ■ Christopher R. Browning – Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. University of Nebraska Press, Lincoln, 2004. 253–260, 268–91. old.; Klaus-Michael Mallmann: *Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess. Das Massaker von Kamenec-Podolsk Ende August 1941. Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2001. Bd. 10 (2001), 239–264. old.

17 ■ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Polgárjárás a médiában és a politikában, 1919–1941, I–II*. PolgART, Bp., 2000. 757–764. old.

18 ■ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás. Püski, Bp., 1993.

19 ■ Randolph L. Braham: *The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis*. In: Randolph L. Braham – Scott Miller (eds.): *The Nazis' Last Victims: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, Detroit, 1998. 27–43, itt: 36. old.

20 ■ Elek Karsai: *Deportation and Administration in Hungary*. In: Randolph L. Braham – Bela Vago (eds.): *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later*. Social Science Monographs, New York, 1985. 107–127. old.

21 ■ Ezek a szövegrészek a teljes szöveg mintegy 5%-át teszik ki.

22 ■ Erről kitérnő elemzések találhatóak a szakirodalomban, többek között Majsai Tamás írásaiban. Például: Biborosok és püspökök a zsidómentés barikádjában. *Budapesti Negyed*, 3. évf. (1995), 2. szám, 169–180. old.

23 ■ A problémáról lásd: Gábor Kádár – Zoltán Vági: *Self-financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*. Central European University Press, Bp., 2004.

Karsai Elek már 1985-ben kimutatta) áthelyezésekről volt szó.²⁰ A közigazgatás alsóbb szintjeit, a rendvédelmi apparátusok (különösen a csendőrség) tisztikarát a leváltások, személycserék alig érintették. Akadtak vonakodó vagy passzívan ellenálló tisztviselők is, de a többség végrehajtotta a parancsokat. Sokan életcéljuknak, egy régi terv megvalósításának tekintették az ország „zsidótlánítását”. A szerző által emlegetett „mindenütt jelen lévő német árnyékkormány” helyett inkább a széles körű magyar kollaboráció biztosította a kampány sikerét.

Cornelius a gettósítás, gyűjtőtáborokba tömörítés és deportálás módszereiről és körülményeiről mindössze néhány sorban számol be. A következő fejezetben ehhez képest többoldalnyi terjedelem és részletező figyelem jut a szovjet háborús bűncselekmények bemutatására. Ott több áldozat is megjelenik névvel, arccal, míg közel 450 000 ember deportálását „egy zsidó” visszaemlékezésének rövidke részlete illusztrálja csupán. A szerző többször is megemlíti az akció „extrém brutalitását”, de a részletekbe nem avatja be az olvasót. „Gyakori verések” helyett lehetett volna írni például rutinszerűen alkalmazott kínvallatásokról, megalázó motozásokról, szexuális erőszakról. Cornelius nem nevezi meg a bűncselekmények elkövetőit, a magyar csendőröket, rendőröket, tisztviselőket, civil végrehajtókat.

A műveltebb olvasó számára természetesen ismert Auschwitz neve. Ennek ellenére hiányolható annak leírása, hogy a megsemmisítő táborban mi történt a magyar zsidókkal. Legalább néhány sorban közölni kellett volna, hogy érkezésük után néhány órával selekciót követően nagy többségüket (időseket, betegeket, nőket és gyermekeket) gázkamrákban megölték, a többieket rabszolgamunkára hurcolták a náci légerőbirodalom számos pontjára. Naponta egy kisváros lakosságát pusztították el.

Cornelius külön alfejezetet szentelt annak a kérdésnek, hogy miért nem álltak ellen a magyar zsidók. Ennek ellenére csak érintőlegesen szól a zsidó önmentésről, például Kasztner Rezső és más cionisták erőfeszítéseiről, máig nagy vitákat kiváltó tárgyalásairól a nációkkal. A hangsúlyt Cornelius a Zsidó Tanács felelősségére teszi. A szakirodalomra támaszkodva helyesen mutat rá, hogy bár sokan jelentős mennyiségű információt szereztek 1944 előtt a „végső megoldásról”, ez korántsem volt biztos tudás. A megsemmisítésről, a gázkamrákról hallottakat kevesen hitték el. Utal arra, hogy a felnőtt férfiak távolléte is korlátozó tényező volt. Nem említi viszont egy másik kulcsfontosságú magyarázatot: nem volt számottevő magyar ellenállás, amelyhez csatlakozni, amelytől támogatást remélni lehetett volna. A honvédség nem bomlott fel, így fegyverekhez sem igen lehetett jutni.

Nem szól külön fejezet arról, hogy mit tett eközben a magyar társadalom. Kollaborációról, oportünizmusról csak mellékes megjegyzésekből értesül az olvasó. Jelentős terjedelemben tárgyalja viszont a szerző az embermentés és az ellenállás kérdéseit.²¹

Ezen belül szinte kizárólag a konzervatív és az egyházi ellenállásról van szó. A baloldali ellenállást (a torzító pártállami narratíva sajátos inverzeként) a szerző szinte teljesen negligálja. A téma részletes, ez esetben levéltári alap kutatásokra is támaszkodó kidolgozása miatt az olvasónak az a benyomása alakulhat ki, hogy az ellenállás tömegeket megmozgató, jelentős mozgalom volt 1944-ben Magyarországon. Nem sűrűnk a sok ezer, sokszor életét is kockáztató (őszinte emberségből, eszmei meggyőződésből vagy pragmatikus megfontolásokból segítő és ellenálló) honfitársunk emlékét, ha regisztráljuk, hogy ez a magatartás csak a lakosság kis töredékét jellemezte, és őket is elsősorban a nyilas uralom idején. A magyar társadalom alapvető attitűdje 1944-ben a közöny volt.

Az egyházak 1944-es tevékenységéről szólva a szerző elismeri, hogy lassan, bizonytalankodva és óvatosan taktikázva reagáltak az eseményekre. Az egyik fontos okot is kiemeli: a főpapok antiszemita híveik reakcióitól is tartottak. Az már nem derül ki, hogy az egyházak vezetői tulajdon zsidóellenes előítéleteik és az állam iránti lojalitásuk (beleértve az anyagi függőséget) csapdájában is vergődtek.²² Cornelius kritikusan igyekszik megközelíteni a kérdést, például Deák István tanulmányát (másodkézből) idézve (308–309. old.). Ugyanakkor összességében nagyobb hangsúly esik a tiltakozás és az embermentés (valóban hősiesség) példáinak bemutatására.

Súlyosan kifogásolható a magyar zsidóság kirablásáról szóló sorok bevezetése azzal, hogy a kommunisták később ugyanilyen módon sajátították ki „valamennyi magyar” vagyonát (295. old.). Az 1945 utáni államosítások nem voltak egyenértékűek a teljes népesség teljes kisemmizésével, és az sem elhanyagolandó különbség, hogy akkor a rablást ritkán követte a tulajdonosok legyilkolása. Azt egyébként nem tudja meg az olvasó, hogy a kifosztást pontosan kik és hogyan hajtották végre. Corneliusnál itt ismét a németek a főszereplők. A felelősség áthárítása önmagában is vitatható, de ennél is komolyabb probléma, hogy kimarad az elemzésből az 1944-es népiirtás genezisének egyik legfontosabb lehetséges magyarzata. A polgárainak egy csoportját (faji alapon) diszkrimináló, majd kifosztó állam és a folyamatban közreműködő magánszemélyek egyik legfontosabb motivációja az anyagi haszonszerzés volt.²³

A fejezet legproblematisabb pontja Horthy Miklós szerepének bemutatása. A kormányzó a német megszállás idején azt remélte, hogy a nácik politikai és gazdasági követeléseinek teljesítésével visszaállíthatja az ország szuverenitását. A zsidók átadása az alku része volt. Horthy viszont nem kívánt kompromittálódni, ezért pilátusi gesztussal szabad kezet adott a kollaboráns kormánynak a zsidóellenes kampányban. Apologétái később sikerrel terjesztették a passzív rezisztenciába vonuló, avagy túsul ejtett kormányzó mítoszát. Valójában Horthy részben megőrizte hatalmát és mozgásterét, amit többek között a deportáltak 1944. július eleji leállítását is bizonyított. Emlék-

irataiban azt állította, hogy korábban azért nem lépett fel a deportálások ellen, mert csak ekkor szerzett tudomást a megsemmisítő táborok működéséről.²⁴ Cornelius ezt az állítást elfogadva azt igyekszik bizonyítani, hogy a rettenetes realitásokkal szembesülő kormányzó a nemzet becsületét féltve haladéktalanul beavatkozott az eseményekbe. Valójában a kormányzó a politikai elit zömével együtt már 1942-ben jól tudta, hogy a náciak a hatalmuk alá került zsidókat tervszerűen elpusztítják.²⁵ Kizárt, hogy kétségei lettek volna a deportálások célja felől.

A szerző hosszasan ír Horthy június elején Sztójaynak küldött memorandumáról, de nem elemzi a több szempontból is árulkodó szöveget. Figyelemre méltó például a szelektív antiszemita érvelés. A kormányzó elsősorban a nemzeti célok szempontjából „értékes” zsidók érdekében emelt szót. Nem követelte a deportálások leállítását, csak az „indokolatlan” kegyetlenkedések beszüntetését. Minden felelősséget Baký és Endre államtitkárokra hárított, akiket később „szadista gazembereknek” nevezett (307. old.), holott jól tudta, kiknek a kinevezését írta alá két és fél hónappal korábban. A szöveget cinikusan kommentáló Veessenmayer nem járt messze az igazságtól, amikor úgy vélte, hogy „ebben a levélben nem annyira a tiltakozás a lényeg, hanem inkább alibi az angolok és az amerikaiak felé arra az esetre, ha a háború rosszul végződik”.²⁶

A deportálások leállítását főleg az erősödő és konkrét fenyegetéseket is tartalmazó nemzetközi tiltakozások és a totális vereséget egyértelműen előrevetítő hadi események motiválták. Természetesen a kormányzó családja, németellenes tanácsadói, az egyházak nyomása és személyes motívumok is szerepet játszottak, de alapvetően pragmatikus döntésről volt szó. Horthy emellett tartott a szélsőjobboldali hatalomátvitel lehetőségétől. Alapvetően ezért, és nem a fővárosi zsidók megmentésére rendelte Pestre Koszorús Ferenc ezredes páncélosait. Cornelius az ún. csendőrpuccsal és a Koszorús-féle akcióval kapcsolatos legendákat is tényként fogadja el.

A továbbiakban a szerző részletesen ismerteti a kiugrási kísérlet előzményeit és eseményeit, átugorva egy időszakot, amely Horthy szerepének értékelésében kulcsfontosságú. Kevésbé ismert tény, hogy a deportálások kérdése 1944 júliusában csak ideiglenesen került le a napirendről. Cornelius azt sugallja, hogy az „önbizalmát visszanyerő” kormányzó, híveire támaszkodva, ekkor sikeresen eltakarította az útból a náciak legfőbb kollaboránsait. A kép valójában jóval tarkább volt. A Sztójay-kormány 1944. augusztus elején újból napirendre tűzte a megmaradt zsidók deportálását.²⁷ Horthy leváltotta ugyan Jaross Andor belügyminisztert, de az őt váltó „mérsékelt” Bonczos Miklós szintén ígéretet tett (a kormányzói mentesséssel rendelkezők és az 1941. augusztus 1-je előtt kitértek kivételével) az összes magyarországi zsidó deportálására.²⁸ Az augusztus 25-ei kezdőnapal tervezett akcióhoz Horthy hozzájárult, pedig ekkor már

biztosan tudta, mi folyik Auschwitzban. Az akciót végül Románia átállása akadályozta meg.²⁹ Ironikus túlzással tehát azt is mondhatnánk, hogy a budapesti zsidók megmentéséért nem Horthyt, hanem Mihály román királyt illeti hála és köszönet.

Kiegyensúlyozottabb és pontosabb a nyilas korszak bemutatása (9. fejezet). Itt is akadnak ugyanakkor a szakirodalom felületes ismeretéből fakadó téves információk és értelmezések. Az 1944 telén, Budapesten történt tömeges kivégzésekben például a német katonai és rendőri erők nem vettek részt, sőt jól felfogott érdekből inkább mérsékelni igyekeztek a tobzódó nyilas terrort. Ezért elképzelhető, hogy igaz lehet az a feltételezés, amely szerint Schmidhuber vezérőrnagy őrséget állított a nagy gettóhoz, hogy elpusztítását megakadályozza.³⁰ Cornelius Otto Winkelmann SS-tábornoknak tulajdonítja ezt a lépést (aki ekkor már nem volt Pesten), de forrását nem nevezi meg. Röviden megemlékezik a diplomáciai embermentés legfontosabb alakjairól és tetteikről, de hiányolható a leírás arról, hogy ezek az akciók mikor, miért, milyen politikai háttérrel, anyagi forrásokkal és indíttatásból kezdődtek el.

A háború utáni, a szovjet típusú diktatúra kiteljesedéséig tartó időszakot (1945–1949) terjedelmes, elsősorban a téma újabb angol nyelvű összefoglalóira épülő zárófejezet tárgyalja. Ebben az egyébként alaposabban kidolgozott részben is találkozunk a szakiroda-

24 ■ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. 3. jav. kiad. Európa–História, Bp., 1990. (Extra Hungaricum), 291. old.

25 ■ Lásd például: Karsai László: Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok és a valóság. *Beszélő*, 12. évf. (2007), 3. szám, 72–91. old.

26 ■ Veessenmayer jelentése a német Külügyminisztériumba. 1944. június 21. In: Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Kossuth, Bp., 1968. 870–871. old.

27 ■ Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1944. augusztus 2. In: Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen*. 3. k. Dokumentumok a magyar zsidóüldözés történetéhez. Magyar Izraeliták Országos Képviselése, Bp., 1967. 329–330. old.

28 ■ Horst Grell távirata a német Külügyminisztériumnak. 1944. augusztus 19. In: Juhász et al. (szerk.): *i. m.* 897. old.

29 ■ Veessenmayer távirata a német Külügyminisztériumnak. 1944. augusztus 24. (2358. sz.) In: *uo.* 900. old.

30 ■ Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. 6. átd. kiad. Corvina, Bp., 2005. 253. old.

31 ■ Varga Éva Mária: *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956)*. Doktori disszertáció, ELTE, 2008. 126. old. és passim.

32 ■ Csak néhány kiragadott példa: Besszarábia és Bukovina nem volt a Magyar Királyság része (15. old.). Az Anschlusra 1938. március 12–13-án (nem április 4-én) került sor (74. old.). Az első zsidótörvény hatályba lépése és az első bécsi döntés időben nem esett egybe (fél év telt el közöttük, 75. old.). Az ÁVO az Andrásy úton (és nem körúton) rendezkedett be, a nyilas párt (és nem a „náci”) volt székházában (389. old.). Magyarország nem közel tízmillió, hanem 14 millió lakosából veszített el majdnem egymilliót (384. old.). Tévedés, hogy a székelység zömében unitárius vallású lett volna (426. old.). Adolf Eichmann nem „a Schutzstaffe [sic] deportálásokkal megbízott parancsnoka” volt, hanem a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV-B-4 (zsidóügyi) ügyosztályának vezetője, a legfőbb náci deportálási szakértő (288. old.).

33 ■ Deborah S. Cornelius: Horthy és a II. világháború. *Rubicon*, 23 (2012), 3. szám, 4–15. old.

lom által meghaladott adatokkal és értelmezésekkel. Nagy hangsúly esik a magyar lakosság szenvedéseire a szovjet megszállás alatt, amelyeket a könyv részletekbe menően ismertet. Ennek során a szerző többször is párhuzamot von a szovjet és német erőszakszervezetek módszerei között. A szovjet deportálásokról közölt túlzó számadatokból az olvasó azt a következtetést vonhatja le, hogy több százezer magyar állampolgár pusztult el a sztálini légereken. Valójában a hadifoglyok és a Magyarországról elhurcoltak teljes száma körülbelül 550 000 fő volt. Ennek az embertömegnek valamivel több mint egy tizede veszett oda. Nem igaz, hogy a tömeges hazatelepítés csak 1957 őszén kezdődött el. A repatriálás már 1945 nyarán megindult, és a többség már 1947 végére hazatérhetett.³¹ A kegyetlenkedések mellett számos szemtanú a szovjet katonák pozitív tetteiről is beszámolt, erre azonban Cornelius nem utal. A kíméletlen bánásmódnak nemcsak az volt az oka, hogy Magyarországot (joggal) ellenséges országnak, lakóit „burzsujoknak” tekintették. Lényeges faktor volt a keleti fronton dúló totális háború barbarizálódása is, amelynek kialakulásáért a német véderő és szövetségesei viselték az elsődleges felelősséget.

Elfogult és félrevezető a háború utáni felelősségre vonás bemutatása. A szerző ezt összemosza a „reakciók” és politikai ellenfelek ellen indított kampányokkal és kirakatperekkel. A leírás alapján úgy tűnhet, hogy a népbíróságok kizárólag a kommunista önkény eszközei voltak. Valójában a törvénytelen ségek és anomáliák ellenére a népbíróságok intézménye sok vonatkozásban kapcsolódott a magyar jogrendszer hagyományaihoz. A felelősségre vonást nemzetközi egyezmények is szabályozták. Cornelius az igazságtalan, túlzó ítéletek bemutatására helyezi a hangsúlyt, de nem említi meg, hogy a népbíróságok által első körben elítéltek és kivégezettek többsége valódi háborús bűnös, a népirtásokért felelős politikus, katonatiszt vagy közönséges gyilkos volt. Tévedés, hogy Horthy a „budapesti zsidók megmentése” miatt került el a felelősségre vonást, ebben sokkal inkább a személyével kapcsolatos szovjet álláspont játszott közre.

Az ún. zsidókérdés 1945 utáni bemutatása sematikus és félrevezető. A túlélőkről mindössze annyit tudható meg, hogy tömegesen léptek be a kommunista pártba, és zsidók vezették a kommunista pártot éppúgy, mint a népbíróságokat. Nem derül ki, hogy a szovjet katonák által kiraboltság és terrorizált, a Gulágra hurcolt, a földreform és az államosítások során kisémmizett, később kitelepített magyar polgárok között is sok volt a zsidó. Egy szó sem esik az 1945–46-os antiszemita pogromhullámról. Azt sem tudatja a szerző, hogy az általa bemutatott 1945 utáni radikális társadalmi átalakuláshoz, a szakemberek és általában a művelt középosztály hiányához az 1944-es nemzeti „harakiri” is jelentősen hozzájárult. A könyv az 1949-es választásokról szóló sorokkal „hirtelen” ér véget. Az olvasó joggal hiányolhat egy összező alfejezetet.

Az angolszász szakirodalomban sajnos bevett módon a könyvnek nem volt magyar lektora. Emiatt a magyar nevek, címek, kifejezések írásmódja teljesen ötletszerű, egyes szavak több változatban is szerepelnek. A képanyag szegényes, jórészt a szakirodalomban már többször közölt felvételekből áll. A fotók mint történelmi dokumentumok elemzésére, szövegbe integrálására nem történt kísérlet, így pusztán illusztrációk maradtak. Több (és nagyobb) térkép, táblázatok és egy glosszár is megkönnyítette volna a kevesebb előismerettel rendelkező olvasó dolgát. Nem ritkák a kisebb ténybeli tévedések, pontatlan adatok, ezek hosszabb felsorolásától és korrekciójától eltekintek.³²

A *Rubicon* történelmi folyóirat 2012-ben szemelvényeket közölt Cornelius könyvéből. A bevezető szerzője „tárgyilagos és friss szemléletű” műként üdvözölte Cornelius munkáját, amely páratlan tény-szerűséggel közelíti meg a magyar történelem problematikusságait és külföldi történésztől eddig nem tapasztalt módon látja át a belső összefüggéseket.³³ A recenzensnek ezzel ellentétben az a benyomása alakult ki, hogy Cornelius könyve szűkös forrásbázisra, valamint a kútfők hiányos és célzatos használata miatt egyoldalúan és elfogultan mutatja be a téma számos aspektusát. Könyvében a monokauzális, leegyszerűsítő magyarázatok dominálnak. Ritkán töri meg a lineáris történetmesélés folyamatát, alig van elemzés, összehasonlítás, jószerivel elmarad a különböző álláspontok és interpretációk ütköztetése. A történelmi tévhitek és mítoszok eloszlátása helyett nemegyszer megerősítésükhöz járul hozzá. Az alap-kutatásai nyomán eltérő képet rajzoló magyar és külföldi történészekkel nem vitatkozik. Az elméletébe nem illeszkedő munkákat figyelmen kívül hagyja, vagy nagyon szelektíven használja.

A könyv alcímének szó szerinti fordítása a „katlan fogságában”. Magyarra inkább olyan kifejezésekkel volna fordítható, mint „két tűz között”, „cseberből vederbe” „kutyaszorítóban”. Utalhat a katlanra mint katonai szakkifejezésre is (körülzárva). Ez találoan jellemzi az ország akkori, rendkívül nehéz geopolitikai és diplomáciai helyzetét. Egyben utat enged az olyasfajta értelmezésnek, amely szerint a háborús katasztrófa túlnyomórészt a szerencsétlen körülmények és külső tényezők eredője volt, az ország és vezetői pedig csak elszenvették a történeteket. Ebben a megközelítésben a történelem inkább fátum, mintsem egyének és közösségek döntéseinek eredménye.

Cornelius könyvét szerte a világban bizonyára nagyon sokan fogják elolvasni. A kötethez a patinás New York-i jezsuita Fordham University adta nevét és tekintélyét. Világnyelven ez az egyetlen nagyobb lélegzetű újabb összefoglaló a témáról, ezért külföldön jó eséllyel válhat népszerűsítő alapművé. Mindezek után marad a kérdés: miért nem született eddig a magyar történelem sorsdöntő eseményéről széles körű forrásbázisra és alapkutatásokra is támaszkodó, ugyanakkor közérthető, olvasmányos szintézis? Egy ilyen könyv jelenleg magyarul is hiánycikk. □

MIŁOSZ LENGYEL KÁNONJA

BALOGH MAGDOLNA

Czesław Miłosz:

A lengyel irodalom története I-II.

Ford. Mihályi Zsuzsa

Attraktor Kiadó, Gödöllő-Máriabesnyő, 2011.

312 + 275 oldal, 5900 Ft

(Vita Sarmatica)

Atavalyelőtti Miłosz-centenárium egyik meglepetése volt ez a kötet, amelyet az Attraktor Kiadó a Lengyel Intézettel közös Vita Sarmatica sorozatában jelentetett meg.

Mint oly sokaknak, jó ideig számomra is a *The History of Polish Literature* (1969) volt „a” lengyel irodalomtörténet, amelyből megbízható információkhoz lehetett jutni a lengyel irodalomról, hiszen magyar nyelven sokáig csak Kovács Endre vulgármarxista, anyagában is elavult összefoglalását¹ lapozhatta fel a téma iránt érdeklődő olvasó. S mi tagadás, D. Molnár István olvasmányosnak jóindulattal sem nevezhető *Lengyel irodalmi kalauza*² sem tette feleslegessé további kézikönyvek megjelenését.

Miłosz könyvének magyar változatát ezért örömmel, bár egyszersmind enyhe gyanakvással vettem kézbe, hiszen az első megjelenése óta eltelt négy és fél évtizedben sok minden megváltozott: egy egész világrend omlott össze, az egykori tiltások érvényüket veszítették, a korábban anatómával sújtott szerzőkről ma már sok forrásból lehet tájékozódni. Korántsem csak a politikai változásokról van szó, hiszen a hagyomány is folyamatosan átértékelődik, művek, sőt egész életművek süllyednek el, vesztek érvényüket, míg mások a mából nézve egyre fontosabbá válnak. S az irodalomtörténet-írás is kénytelen újra meg újra átértékelni feladatát, lehetőségeit, korlátait. A módszertani szkepszis rég megingatta a kézikönyv műfajába vetett bizalmat: ma egyre kevésbé és egyre kevesebben gondolják azt, hogy lehet jó kézikönyvet írni. Akkor járunk el méltányosan ezzel a munkával, ha először eredeti történeti kontextusában vizsgáljuk meg, mit jelentett születése idején abban a közegben, ahova bekerült, majd azt, milyennek látjuk ma, 2013-ban.

A KELETKEZÉSTÖRTÉNET

A kézikönyvek praktikus megfontolásai rendszerint felülírják az egyébként indokolt módszertani kéte-

lyeket, hiszen az egyetemistáknak szükségük van ilyen típusú összefoglalásokra. Pedagógiai szükséglet hívta életre Miłosz kézikönyvét is. Amikor ugyanis Berkeley-be került, lengyel irodalomtörténetet kezdett tanítani. Egykori tanára, Manfred Kridl professzor könyve ekkor már nem volt forgalomban, s a kiadó nem is kívánta újraindítani. Miłosz a saját jegyzeteiből tanított, előadásai anyagából állt össze azután kötetének szövege. Ennyiben a könyv keletkezését szokványosnak mondhatnánk, azt azonban már nem, hogy Miłosz valójában nem írta meg, hanem tanítványának, Catherine S. Leachnek diktálta, aki azután stilizálta az angol szöveget. Habár előadásait Miłosz értelemszerűen angolul tartotta, nyelvtudását nem érezte elég alaposnak ahhoz, hogy angolul *írja meg* az irodalomtörténetet.

A Leach által megmunkált szöveget Miłosz autorizálta, s az általa hitelesített változat jelent meg azután az első kiadásban. Mindez, ha nagyon aprólékosak akarunk lenni (nem akarunk), több kérdést is felvet. Például megkérdezhajjuk: mennyiben tekinthető szerzőnek Miłosz, és mennyiben Leach? Nem lett volna egyszerűbb, ha Miłosz megírja a könyvet lengyelül, és lefordíttatja, ahogyan ez szokás? Nos, talán megehetne volna, abból azonban minden bizonnyal egy másik kézikönyv születik.

Annyi bizonyos, hogy nem véletlenül ragaszkodott az angol nyelvhez, végső soron a szükségből próbálva erényt kovácsolni. Maga mondja el a könyv előszavában, hogy az idegen nyelv segítette a kellő távolság megteremtésében, abban, hogy egy másik kultúra perspektívájából szemlélhesse tárgyát. Igyekezett eltávolodni anyanyelvi kultúrája öröklött és szerzett elfogultságaitól, ami véleménye szerint hasznára vált a szövegnek: „önmérsékletet tanúsíthattam ott, ahol vitára ösztönzött volna az egyes történelmi korszakokhoz és irodalmi személyiségekhez fűződő személyes viszonyom és ez a tájékoztatás rovására ment volna”, írja. (I. k. 5. old.)

Tény, hogy a szöveg az előadás könnyedebb, lazább stílusát követi, emiatt kétségtelenül sokkalta élvezetesebb olvasmány, mint számos, a lehető legszabályosabban *megírt*, nehézkes nyelvezetű szakkönyv. Miłosz szövege szépíró munkája: lendületes, öröm olvasni,

1 ■ Kovács Endre: *A lengyel irodalom története*. Gondolat, Bp., 1960.

2 ■ D. Molnár István: *Lengyel irodalmi kalauz a kezdetektől 1989-ig*. Széphalom Könyvműhely, Bp., 1997.

érezhetően az irodalomban testestül-lelkestül benne élő ember műve. Leírásai, műismertetései hitelességéért az olvasmányélmény kezeskedik. Ugyanakkor nem hallgathatom el, mennyire rontja a könyv színvonalát a sok pongyola, elsietett, szerencsétlen megfogalmazás, túlzottan rövidre zárt fejtegetés, lapidáris megállapítás. Még ha diktálta is a szöveget: hol voltak a kiadói szerkesztők, lektorok? Főként annak ismertetében kérdezhetjük meg ezt, hogy időközben készült egy bővített angol nyelvű kiadás is. Miłosz ugyanis 1983-ban az eredetileg 1939-cel záruló történetet megtoldotta a „népi Lengyelország” irodalmának áttekintésével, s a könyv így a hatvanas-hetvenes évek tárgyalásával zárul. A bővített verzió Lengyelországban első ízben 2010-ben jelent meg.

Egy külföldieknek szóló irodalomtörténetnek alapvető feladata, hogy az idegen anyanyelvű és kultúrájú olvasót (ez esetben az amerikai egyetemistát) bevezesse egy olyan irodalom, tágabb értelemben egy olyan kultúra ismertetébe, amelyről feltehetőleg igen keveset tud. (Az amerikai egyetemeken a szlavisztika szaktárgy ma is elsősorban és döntően russzisztikát takar, s még inkább így volt ez a hatvanas években.) Hogy ismeretterjesztő funkcióját a kézikönyv valószínűleg jól töltötte be (még hozzá nem csak az eredetileg célba vett közönsége körében), azt az is jelzi, hogy 1983-ban Angliában is megjelent, franciául 1986-ban, németül pedig 1981-ben, illetve 2012-ben is kiadták. (Az idegen nyelvű megjelenítésben jelentős szerepe lehetett a szerző 1980-as Nobel-díjának is.)

MAGYAR GONDOK

A lengyel kiadásból készült magyar változat valójában a fordítás fordítása, és feltehetően a többszörös áttétel sem tett jót a szövegnek. Egyes részek nagyon gördülékenyek, de vannak pontatlan, helyenként bizony magyartalan mondatok is. Nem mindig könnyű eldönteni, hogy melyik hiba róható fel a szerzőnek, s melyik a fordító/k/nak. Ízelítőül csak néhány kifogásolható szöveghely: „A nyomtatás feltalálásával, és a könyvkiadók megjelenésével egy időben szélesebb

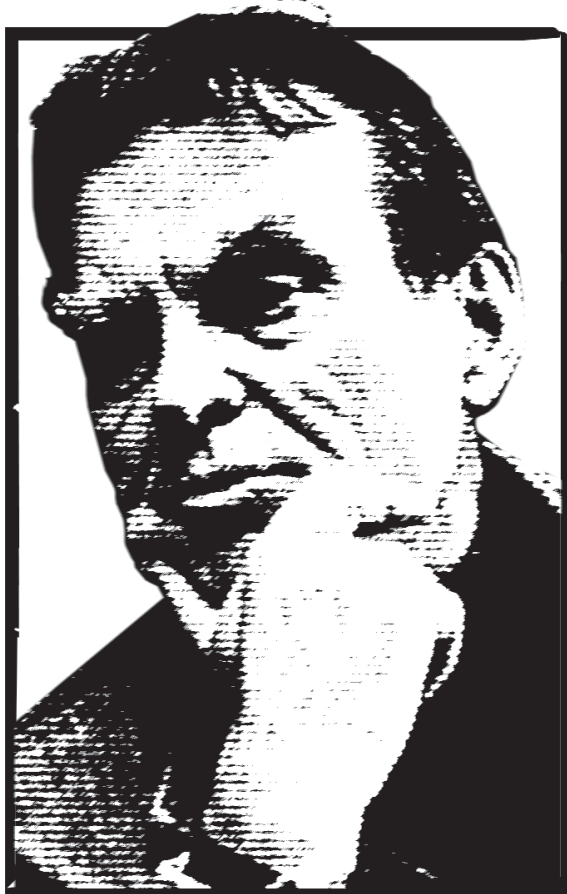
körben is igény támadt lehetséges olvasókra. [...] Ha el akarták érni a latinul nem tudó olvasóközönséget, a helyi nyelven kellett érdekes és szórakoztató könyveket nyomtatni, amelyek mind a világlátás, mind az irodalmi motívumkészlet szempontjából egyedi alkotások.” (I. k. 68. old.). Az első, már kizárólag lengyel nyelven író szerző, Lublini Bernát (1465–1529) művéből idézett sorok után ezt találjuk magyarázatként: „Ezek a mondatok erősen különböznek a középkori

nézetektől, de ha Bernát műveinek kontextusában olvassuk őket, a helyükre kerülnek.” (I. k. 69. old.) A lengyel karácsonyi dalokról szóló ismertetésben ez áll: „Némelyiket olyan költők írták, akiknek meg tudjuk állapítani a nevét, de a kolendák nagy többségének szerzőjét nem lehet kinyomozni. Ezek a közösségi alkotás produktumai maradnak. Amíg a szóban forgó korszak irodalmának többi része a hozzáértők szakterülete maradt, addig a barokk kolendák az egész nemzet kedvenc dalai lettek.” (I. k. 147. old.) „Leśmian legkülönlegesebb vonása az erőteljes lengyelség, abban az értelemben, hogy mélyen benne élt a régi lengyel pásztor- és népköltészet.” (II. k. 62. old.) „Lieder nem szívesen járt az orosz gimnáziumba, kelletlensége lázadó hajlamban mutatkozott meg, ki is tették az iskolából.” (II. k. 68. old.)

A hol egyenesen értelmetlen, hol csak nem elég gondosan megformált mondatok bizony lelohasztják az olvasó lelkesedését, bárhol találkozunk is velük. Egy tartós használatra szánt kézikönyv esetében ez különösen zavaró. Ugyanakkor a magyar változat nagy előnye, hogy az irodalmi illusztrációként szereplő versrészletek közül azok, amelyeknek korábban nem volt magyar fordításuk, Csordás Gábor ihletett átültetésében olvashatók. Csordás jó érzéssel, választékos stilisztikai megoldásokkal szólaltatja meg a legkülönbözőbb korszakok alkotóinak verseit.

A MÓDSZERRŐL

Kétségtelen, hogy Miłosz nem szakember a szó szoros értelmében, hiszen annak idején a bölcsészkart odahagyva jogot végzett, mégsem tekinthetjük dilet-

tánsnak. *A lengyel irodalom történetéről, a szabadgondolkodókról és a szabadkőművesekről* című esszéjéből is kiderül, hogy tisztában volt azzal, miféle csapdák leselkednek a kézikönyvszerzőkre.³ Ez az írás a könyv megjelenése után született, részben megtámogatandó a kötetből kirajzolódó irodalomképet, részben a maga mentségére, válaszul a kritikákra. Józan visszafogottsággal határolja el magát az irodalomtörténet hatvanas évekbeli módszertani gyakorlatától. Mivel nem tudott azonosulni sem az irodalmat a társadalmi viszonyok függvényeként értelmező vulgármarxista determinizmussal, sem az irodalom történetét kizárólag művészi formák történeteként felfogó, a társadalmi-történelmi vonatkozásokat figyelmen kívül hagyó autonomisták felfogásával, Miłosz úgy kerekedett felül módszertani kételyein, hogy a műlthoz fordult: vállalva az „ódivatú” címkét, egészen a pozitívizmusig hátrált az irodalomtörténet-írás történetében.

Rokonszenves mintát talált Gustave Lanson számos alkalommal újra kiadott francia irodalomtörténeti kézikönyvében (1895), amelyen nemzedékek nőttek fel, és amelyből állítása szerint maga is sokat tanult. Az a legjobb irodalomtörténet, állítja, amelyik csak a legszükségesebb információk közlésére szorítkozik: megrajzolja az egyes korszakok történelmi hátterét, a legfontosabb alkotók pályaképét, és felsorolja, jellemzi a legfontosabb műfajokat, műveket. Miłosz is ezt a szerkezetet választotta: minden fejezet élén rövid történelmi áttekintés áll az adott korszak történelmi és társadalmi viszonyairól – csak annyi, amennyi a korszak irodalmának megértéséhez elengedhetetlenül szükséges –, s a jellegzetes műfajok, alkotói portrék, művek bemutatását az eszmetörténet, a művelődéstörténet, a szociológia tárgykörébe sorolható alfejezetek egészítik ki. A „minimalista” koncepció ellenére tehát a könyv kimondottan sokat nyújt: alapvető ismereteket, amelyek jó kiindulópontot kínálnak a lengyel kultúra és irodalom történetének elmélyültebb megismeréséhez és/vagy kutatásához.

Kitér például az egyik legérdekesebb protestáns szekta, az ariánusok jellemzésére, utalva a maga korában rendkívül modernnek és vonzóknak számító antitrinitárius teológiai felfogásukra, amiért a dél-lengyelországi Rakówban működő ariánus iskola egész Európában ismert és elismert intézmény volt. Hosszan ismerteti a zsidóságnak a lengyel történelemben játszott szerepét, a XVIII. században Lengyelország-szerzte elterjedt zsidó vallási mozgalmakat, időben és térben is jelentékeny hatásukat. A haszidizmus ismerete például nemcsak a lengyel kultúrtörténetben egyedülálló, olyan munka miatt fontos, mint Stanisław Vincenz évtizedeken át írt, óriási műveltséganyagot görgető nagy tetralógiája, *A havasi réten. Képek, dalok és adomák a hucul femsíkéről* (1936–1979), hanem például azért is, mert Martin Buber vallási gondolkodásának is ez a forrásvidéke. A frankizmus történetének ismerete pedig a napóleoni korszak viszonyainak és történéseinek alaposabb megértéséhez szükséges.

Ahogy talán a fenti kiragadott példákban is látható, Miłosz bemutatja az európai és a lengyel kulturális és szellemi mozgások bonyolult összjátékát, nemcsak a Nyugatról érkező hatásokat, hanem a ritkábban előforduló, ellentétes irányú folyamatokat is. A többi közép-európai kultúrával együtt a lengyel kultúrát és irodalmat is alapvetően „befogadó”, „követő” jellegűnek szokták tekinteni, holott a helyi eredetű, de európai (vagy legalább közép-európai, regionális) hatósugarú szellemi inspirációk fontos mutatói a lengyel kultúra erejének. Például az arianizmus második szakaszának tekinthető szocinianizmus kimutathatóan befolyásolta Locke és Spinoza gondolkodását; a történettudomány új módszertanát kidolgozó Joachim Lelewel, a Hegel nyomán elinduló, de később vele szembeesülő Bronisław Trentowski és Augustz Cieszkowski vagy Józef Maria Hoene-Wroński olyan történészek és filozófusok, akik nemcsak a lengyel romantikus alkotók világszemléletére voltak hatással, hanem az európai gondolkodás történetére is. Ugyanígy önálló kisportrét kap a filozófus Leszek Kołakowski a XX. század ötvenes-hatvanas évtizedének ismertetésében – nemcsak szépírói munkái miatt, hanem úgy is, mint a lengyel értelmiség antiklerikális, racionalista, felvilágosodás kori hagyományának folytatója, akinek politikai és szellemi bátorsága, „humanista szocializmusa” fontos szellemi municiót adott a közép-európai antisztalinista mozgalomnak.

Szó esik az irodalomismeretet lényegesen befolyásoló, vagy éppenséggel alapjaiban módosító társadalomtörténeti változásokról: az olvasóközönség megszületéséről, a könyvpiac kialakulásáról, a nyomtatott sajtó megjelenéséről; a régi irodalom tárgyalása során pedig enciklopédiákról, kalandos történetekről, a különböző népi irodalmi műfajokról is (köztük a Wyspiański *Menyegzőjének* értelmezéséhez kulcsot adó népi betlehemes bábjáték a sopkáról, vagy a kolendáknak nevezett karácsonyi népdalokról). Ebbe a koncepcióba beleférnek a marginálisnak tekintett műfajok és a két világháború közötti időszakban Lengyelországban is kibontakozó „tényirodalom”, a szociográfia is. A *Przedmieście* (Külváros) nevű folyóirat köré csoportosuló alkotók a tényekre koncentrálnak, aprólékos megfigyelésekre támaszkodva igyekeztek leírni egy-egy városrész, vidék vagy foglalkozási csoport társadalmi miliójét. Ennek a harmincas években óriási hatása volt: Leon Kruczkowski *Úr és parasztya* (1932) a társadalmi elégedetlenség dokumentuma lett. Joggal kap kitüntetett helyet egy másik határterület, az esszé is, hiszen olyan, mára klasszikussá lett művelői voltak a két háború közötti időszakban, mint Stanisław Vincenz, Jerzy Stempowski, Bolesław Miciński. S perze a science fiction is, amelynek világirodalmi rangú

3 ■ Czesław Miłosz: O historii polskiej literatury, wolno-my-ślicielach i masonach. In: uő: *Prywatne obowiazki*. Instytut Literacki, Paryż, 1972. 113–136. old.

4 ■ Lásd pl. Bojtár Endre: *Az irodalomtudomány újabb feladatairól*. In: uő: *Egy kelet-európai irodalomelméletben*. Szépirodalmi, Budapest, 1983.

lengyel szerzője Stanisław Lem. Mindezen jelenségek beépítése és említése összhangban van azzal, ahogyan Miłosz az irodalomtörténet értelmét meghatározza: „Az irodalom számomra nem más, mint olyan pillanatok sorozata az emberi nem életében, amelyeket rögzített a nyelv, ezért elmélkedhet rajta az utókor” (8. old.), írja a bevezetésben.

KONCEPCIÓ: IRODALOM ÉS TÖRTÉNELEM, IRODALOM A TÖRTÉNELEMBEN

Miłosz az irodalomon keresztül valójában a történelmet kívánja bemutatni, azt szeretné elérni, hogy a kötetből kirajzolódjon a lengyel nemzet, „egy latinizált szláv nemzet története”. Ez az irodalomtörténetet a történelem szolgálatába állító felfogás egyszersmind Miłosz egyik válasza az irodalomtörténet-írás módszertani kételyeire – amelyeket egyébként a szakma a maguk mélységében csak az 1970-es években, jórészt Hans Robert Jauss munkái nyomán tudatosított.⁴

Más kérdés, hogy a 2010-es években olvasva Miłosz koncepcióját, óhatatlanul arra gondolunk, hogy a történetírás és a „valóság” viszonyát problematizáló narrációelméleti munkáknak, Hayden White, Reinhard Koselleck, Paul Ricoeur, Frank Ankersmit és mások írásainak megjelenése óta az irodalom és a történelem viszonyát is másképp fogjuk fel, mint Miłosz négy és fél évtizeddel ezelőtt. Ma már kérdés, hogyan értelmezhetjük az irodalmi műveket történeti dokumentumokként. Miłosz elgondolása mögött még egy másfajta világ-és irodalomértelmezés húzódik meg: valamiféle, a világ átláthatóságában mégiscsak bízó világszemlélet. A nagy nyugat-európai irodalmakkal és az orosz irodalommal szemben a lengyel irodalom legfőbb sajátosságát a *történelemmel való átitatottságában* véli fölismerni. Szerinte a lengyel irodalomnak elsődleges közege és forrása is a történelem. A lengyel irodalom történelmi okok miatt kényszerült közössége, nemzete létének problematikáját – és elsődlegesen azt – regénybe, drámába, versbe foglalni. (Hogy ez a közép-európai régió más nemzeti irodalmairól is elmondható, azt Közép-Európa nyolcvanas évekbeli újrafelfedezése idején a régió szellemi reneszánsza egyik kulcsfigurájaként éppen Miłosz írta le.)

Az itt vázolt irodalomtörténeti koncepció ismeretében már érthető az az első látásra furcsa (bár nem szokatlan) eljárás, hogy a kötet alapvetően történeti korszakolást alkalmaz: a fejezetek többnyire csak a század megjelölésével különböznek el egymástól. Miłosz csak igen ritkán szerepeltet stílustörténeti/művelődéstörténeti irányzatot jelölő terminust fejezetcímként, mert erősen szkeptikus a művelődéstörténeti irányzatokat, stílusokat megnevező terminusok használhatóságát illetően (a második világháború utáni lengyel irodalom ismertetésében egész egyszerűen mellőzi is ezeket). „Nem rúghatunk be a palackok címkéjétől és szomjunkat sem olthatjuk velük” – idézi magyarázatként Paul Valéry (I. k. 10. old.). Tartózkodása attól, hogy

irányzat- és stílusjelölő szakszavakat alkalmazzon, azokon a pontokon válik zavaróvá, ahol átveszi a lengyel irodalomtörténet-írás sajátos elnevezéseit egy-egy korszak megnevezésére, mint a pozitívizmus vagy az Ifjú Lengyelország esetében.

A lengyel szakmai tradíció a pozitívizmus szakszóval írja le az 1863-as felkelés és az 1890 közötti időszak irodalmát, amelyben realista és naturalista művek egyaránt születtek. A pozitívizmus a kor lengyel íróinak világnézeti inspirációja volt, mert jól illett az értelmiséget a levert forradalom után hatalmába kerítő általános rezignációhoz. A függetlenség visszaszerzése irreális törekvésnek bizonyult, az értelmiség a hétköznapi aprómunkára összpontosította energiáit. Ezt a váltást volt hivatva támogatni a pozitívizmus ideológiája. Tudni kell, hogy a lengyel irodalomtudományban a pozitívizmus szakszót a szocreál uralma idején parttalanná tágított s derűre-borúra használt realizmus terminus elkerülésére is használták. Mindez indokolja Miłosznak a lengyel hagyományt követő fogalomhasználatát, ám egy külföldieknek szóló kézikönyvben érthetőbb lett volna az általánosan ismert és alkalmazott realizmus szakszó.

Hasonlóan problematikus az *Ifjú Lengyelország* fejezetcím is, amely a „homályosnak”, körvonalazatlan, „reménytelenül definiálhatatlannak” tartott dekadencia, szimbolizmus és impresszionizmus helyett szerepel egy heterogén művészi törekvéseket magába foglaló korszak megnevezéseként.

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK, ÚJ KÉP A LENGYEL IRODALOMRÓL

Egy kézikönyv mindig kánonalakító is, és ez koránt sincs Miłosz ellenére, aki mindig is kritikusan közelített a nemzeti hagyományhoz. Írásainak visszatérő eleme volt a klasszikus és modern lengyel irodalom hagyományának felülvizsgálata; ezt a munkáját is erősen motiválta a szándék, hogy átformálja az angol-szász nyelvterületen közkézen forgó kézikönyvek képét a lengyel irodalomról.

A hatvanas évek végéig főként két, széles körben ismert munka határozta meg ezt a képet, Julian Krzyżanowski (1892–1976) monográfiája, illetve Manfred Kridl (1882–1957) kézikönyve. Mindkét szerző a lengyel irodalomtörténet-írás jeles alakja. Krzyżanowski nagy formátumú tudós volt: egyformán otthonosan mozgott a régi lengyel irodalom, a romantika, a realizmus és a századforduló irodalmában. Monográfiát írt Sienkiewiczről, és folkloristaként is alapvető munkákat tett le az asztalra. Nyugaton a londoni School of Slavonic and East European Studies tanáráként (1927–1930) és az 1930-ban megjelent, majd 1968-ban újrakiadott *Polish Romantic Literature* című munka szerzőjeként ismerhették. A Lengyelországban számos kiadást megért, többkötetes kézikönyvének angol nyelvű változata *The History of Polish Literature* címmel jó egy évtizeddel Miłosz kötete után, 1978-ban jelent meg.

Ákár meg is lepődhetnénk azon, hogy Miłosz számára Krzyżanowski egyértelműen a negatív vonatkoztatási pont, ha nem tudnánk, hogy az elutasítás kizárólag a lengyel romantikáról szóló könyvnek szolt, amely szerinte nem több banalitások gyűjteményénél, amelyekkel örök időkre a „mártír Lengyelország” képét igyekeznek beleégetni az olvasóba.⁵ Márpedig ez ellen Miłosz kézzel-lábbal tiltakozott, mint ahogyan ellen-szervezett a hagyományos lengyel nemzeti önszemlélet minden sztereotip elemével. Ez a merev sémaként rögzült, idejétmúlt nemzeti önkép akadályozza ugyanis szerinte, hogy a lengyel kultúráról (és a lengyel történelemről) a valósághoz hűbb kép alakulhasson ki. Egész életében küzdött mindazzal, ami a nacionalizmust élte. A romantikus eredetű nemzetkép és mentalitás irodalomtörténeti megjelenésének kritikája hozzátartozott Miłosz küzdelméhez a romantikus örökséggel továbbadott nacionalizmus ellen.⁶

Emiatt tartja elfogultnak másik elődjét, Kridlt is, akihez egyébként személyes kapcsolat is fűzte, hiszen Kridl, aki egészen 1939-es emigrációjáig a vilnai egyetemen tanított, Miłosznak is tanára volt. Kridl a formalista kutatások kezdeményezője volt Lengyelországban, a lengyel integrális iskola vezéralakja, aki elsőként szorgalmazta például az iskolai irodalomoktatás és az irodalomkritika tudományos alapokra helyezését.⁷ Kridl pályája a második világháború kitörését követően Nyugaton folytatódott: 1940-ben Brüsszelbe került, 1948-tól haláláig az Egyesült Államokban élt, 1957-ig a New York-i Columbia Egyetem Adam Mickiewiczről elnevezett lengyel tanszékét vezette, ami legalább két szempontból is egyedülálló volt: tudommal az egyetlen önálló lengyel tanszék volt az USA-ban, amelyet ráadásul a Lengyel Népköztársaság kormánya alapított és finanszírozott. Emiatt állandóan támadták is a jobboldali nacionalista emigráns körök, Kridl személy szerint is a kommunistákkal való együttműködéssel gyanúsították, így nem meglepő, hogy halála után a tanszéket végül felszámolták.

A *Survey of Polish Literature and Culture* (1956) című munkája az irodalomra fókuszáló, de a művelődés más területeire is kitékintő irodalomtörténet a középkori kezdetektől a második világháború kitöréséig. Nemcsak a társművészetek, hanem a tudományok mértékadó képviselőit is bemutatja. A szerző erudíciója, európai szellemi horizontja, megbízható értékítélete és világos stílusa miatt ez a könyv ma is megbízható bevezető legalábbis a XIX. század végéig terjedő irodalomtörténeti folyamat megismerésébe.

Noha Miłosz (aki nyilván e kötet lengyel nyelvű előzményét, az 1945-ben New Yorkban megjelent *Literatura polska na tle rozwoju kultury*t forgatta) olyan nagyra értékelte ezt a munkát, hogy a versengést vele képtelenségnek tartotta, bírálta nemzeti elfogultságát, amely szerinte annak tudható be, hogy Kridl első-sorban az emigráns lengyeleknek címezte könyvét, miközben maga sem távolodott el a hazai közegtől annyira, hogy kívülről és távolságtartással szemlélhesse a nemzeti irodalom korpuszát.

Mindkét előzménynek tekinthető mű a romantika irodalmát állítja a lengyel irodalomtörténet értékhiérarchiájának csúcsára. A nagy triász, Mickiewicz, Słowacki és Krasiński művei Miłosz elődeinél a lengyel irodalom soha korábban nem létező és később sem meghaladott értékeit megtestesítő alkotásokként jelennek meg. Miłosz lényegében ezt a rögzült nemzetképet akarja módosítani anélkül, hogy tagadná a lengyel romantika világirodalmi rangját és jelentőségét. A történelmi események sodrában alakuló irodalom menetét bonyolult, megtorpanásokkal, visszahajlásokkal tarkított folyamatként írja le, amelynek vannak kiugró, nagy teljesítményeket felmutató időszakai, és vannak válságkorszakai; olyan folyamatként amelyben a lengyel irodalom olykor együtt halad a nagy európai kultúrákkal, olykor meg külön utakon jár. Ebben a folyamatban három korszakot lát kiemelkedőnek: a Lengyel-litván Nemzetközösség (a *Commonwealth*) időszakában virágzó reneszánsz irodalmat, a XIX. századi romantika tűzijátékszerű robbanását, majd pedig a századforduló irodalmát.

A RÉGI LENGYEL IRODALOM

A régi lengyel irodalom és különösen a reneszánsz irodalom gazdagságát nem Miłosz fedezte fel. A sokoldalú és nagy tudású Aleksander Brückner (1856–1939), a poliglott nyelvtörténész, irodalomtudós és kultúrtörténész a középkor és a reneszánsz korának szövegkiadásaiival, majd a róluk írt úttörő tanulmányaival, monográfiáival alapvetően megváltoztatta a régi lengyel irodalom és kultúra korábbi képét, és irányt szabott a későbbi kutatásoknak. 1903-ban látott napvilágot háromkötetes nagy munkája, *Dzieje literatury polskiej w zarysie* (A lengyel irodalom története vázlatosan) címmel. Brückner lengyelül és németül kiadott művei az angol nyelvterületen ismeretlenek maradtak, így a régi lengyel irodalom a hatvanas évekig nem szerepelt jelentőségéhez mért súllyal a lengyel irodalom nyugati (tengerentúli) kánonjában.

Miłosz felmutatja azt az óriási korpuszt, amely a X–XVI. században jött létre, középpontjában a re-

5 ■ Czesław Miłosz: *O historii polskiej literatury, wolnomyslicielach i masonach*. In: uő: i. m. 115. old.

6 ■ Vö. pl. Czesław Miłosz: *Zaraz po wojnie. Korespondencja z pisarzami 1945–1950*. (Közvetlenül a háború után. Levelezés írókkal 1945–1950). Wydawnictwo Znak, Kraków, 1998. A romantikának a lengyel eszmetörténetben játszott szerepével vet számot Marcin Król: *Romantyzm. Piekiło i niebo Polaków. Polska obrachunki na koniec milenium*. (A romantika, a lengyelek mennyországa és pokla. Ezredvégi lengyel számvetések). Fundacja Res Publica, Warszawa, 1998. A kortárs lengyel politikában és társadalmi nyilvánosságban tovább élő romantikus sztereotípiákról lásd Maria Janion: *Niesamowita Słowianosczyzna. Fantazmaty literatury*. (Az elképesztő szláv-ság. Irodalmi fantazmagóriák). Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2007.

7 ■ Munkásságáról és a lengyel integrális iskoláról lásd Bojtár Endre: *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Akadémiai, Bp., 1978.; Uő: *Slavic Structuralism*. North-Holland, Amsterdam, 1985.; Uő (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban*. Akadémiai, Bp., 1988.

neszánssz fénykorral. A régi irodalmat jóval nagyobb terjedelemben tárgyalja, mint elődei, az egész kézikönyvnek csaknem a felét teszi ki a középkortól a XVIII. század végéig terjedő időszak irodalmának ismertetése. Bemutatja Jan Kochanowskit, a mi Balas-sinkkal párhuzamba állítható reneszánsz egyéniséget, akiről joggal állítja, hogy Ronsard-hoz és a francia Pléiade költőihez fogható, és a „szláv nyelven író költők között” a XIX. század elejéig valószínűleg nem volt nála nagyobb. Mikołaj Sęp-Sarzyński költészete a reneszánsz másik, komorabb arcát mutatja. A Rabelais és Chaucer stílusát idéző Mikołaj Rej és még egy sor kevésbé ismert szerző hozta létre a lírai költészet olyan páratlan alkotásait, mint Kochanowski *Gyászdalai* vagy Rej szonettjei, a leíró és satirikus költészet vagy a hitvitázó irodalom alkotásait, köztük a teológus Piotr Skarga *Országgyűlési prédikációit*, az ekkoriban kialakuló színházi műfajokat – a humanista drámát, a moralitásokat, a protestáns színházat.

Megjelenése idején a régi irodalom értékeinek felmutatása volt Miłosz könyvének egyik újdonsága, a szerző alapvető koncepcionális állítása. Ami lehetővé tette, hogy egy másik, számára igen lényeges mozzanatot kiemeljen: a XVI. századi lengyel művelődés aranykorában Lengyelország *protestáns* ország volt. Miłosz elutasítja a lengyel = katolikus azonosítást, és azt hangsúlyozza, hogy a lengyel művelődés és a katolicizmus egyedülállóan szoros kapcsolata csak az ellenreformáció korszakától datálódik. A lengyel nyelv a reformáció korában előbb Husz János, majd Luther és Kálvin hatására nyert jelentőséget a latinnal szemben. A protestantizmus nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel nyelv kellő hajlékonyságra, kifejezőkészségre tegyen szert, röviden szólva: alkalmassá váljék az esztétikai célú használatra is.

A XVII. századi hanyatlás idején a lengyel irodalomban nincs nyoma a kor nagy európai kultúráiban rendre felbukkanó tudománypárti, racionális áramlatnak. E korszak érdekes és sajátos lengyel jelensége az ún. „szarmata barokk” a régi Lengyelország kisnemeseinek életformáját és mentalitását őrző hagyomány megszületése, amelynek stilisztikailag vonzó képződménye a korszak memoáriródmánának egyik vitathatatlan értéke, a legendás Jan Chrysostom Pasek *Emlékiratai*.

A felvilágosodás lengyel területeken is az elkötelezett és jól felkészült társadalmi reformerek és jobbitó szándékú művészek egész sorát vonultatja fel. A reformerek egy működőképesebb politikai rendszer, az uralkodónak több jogot biztosító, erős központi hatalmat képviselő alkotmányos vagy dinasztikus monarchia létrehozásán fáradoztak. Az elszegényedett nemesi családból való Hugo Kołłątaj (1750–1812) és a Tudomány Barátainak Társaságát (a Lengyel Tudományos Akadémia elődjét) megalapító, plebejus származású Stanisław Staszic (1755–1826) munkássága éppúgy az irodalmi-tudományos tevékenység és a politika összefonódását példázza, mint a Kościuszko mellett harcoló, Amerikát is megjáró, az 1830-as fel-

kelés bukását követően száműzetésbe kényszerülő író, Julian Ursyn Niemcewicz (1757–1841) pályája. Miłosz azt hangsúlyozza, hogy bár a felvilágosodás kori reformerek politikai céljainak megvalósítására az ország reménytelen helyzete miatt már nem volt lehetőség, szellemi értelemben mégis sokszínű és pezsgő korszak volt a XVIII. század második fele.

Korszakokon átívelő jelentőségre tett szert az 1773-ban létrehozott Nemzeti Oktatási Bizottság, amely szélesebb jogkörökkel rendelkezett, mint egy mai oktatási minisztérium. A jezsuita rend működésének felfüggesztése után ez a bizottság dolgozta ki és vezette be a nemzeti nyelvű iskolai oktatás rendszerét, egyetemeiket, líceumokat alakított át, új tanterveket vezetett be, tankönyveket íratott. Egész tevékenysége a nemzet kulturális és erkölcsi felemelésére irányult, az 1795-ös harmadik felosztásig komoly sikerrel, azután azonban az orosz fennhatóság alatt a lengyel nyelvű oktatás és művelődés különösen szűk keretek közé szorult vissza, és erős cenzurális korlátok béklyózták.

Ebben az időszakban született meg a klasszikus lengyel színházi kultúra. A Spiró György *Ikszekéből* is ismert legendás színész és színigazgató, Wojciech Bogusławski (1757–1829) érdeme az első hivatásos lengyel színház megszervezésén túl az is, hogy az állam összeomlása után is egyben tudta tartani társulatát. A színháznak óriási szerepe lett a nemzeti nyelv és kultúra ápolásában, a nemzet morális tartásának megőrzésében.

A ROMANTIKA IRODALMA

A romantika tagadhatatlanul a lengyel irodalom egyik kiemelkedő korszaka, így egy kézikönyv értékmérője lehet az, hogyan tárgyalja a romantikát. Miłosz hangsúlyozottan *irodalmi* megközelítésre törekszik, lehántja a tárgyról a ráakódott hazafias és martirológiai rétegeket. Igyekszik minél sokoldalúbban megmutatni a gondolkodás, a mentalitás, az érzékenység változását. Újszerű megoldás, hogy egy „ellenséges” nézőpontból, a konzervatív Metternich szemével láttatja a később romantikusnak nevezett irány jellegzetességeit. Olykor talán eltúlozza a lengyel romantikának a nyugatitól különböző vonásait. Allítása szerint míg a nyugat-európai romantika az egyén lelki és szellemi világának legmélyére, mintegy a benső tájak felfedezésére irányult, a lengyel romantika szélsőségesen aktív jelleget öltött, hiszen képviselői politikai célokat követtek. Ez a sarkított szembeállítás nehezen tartható, elég, ha csak Byron vagy Heine politikai aktivitására gondolunk. Fontos ugyanakkor a lengyelek történetfilozófiai érdeklődésének hangsúlyozása, hiszen kétségtelen, hogy írásaikat mélyen áthatotta a historizmus.

Miłosz felfigyel egy valóban szignifikáns műfaji jellegzetességre: a lengyel romantikában fontosak azok az összetett műfajú, leginkább költői drámának nevezhető művek, amelyeknek közvetlenül a történelem a témája, ahogyan Mickiewicz *Ősökje*, Słowacki *Kordianja* és Krasiński *Pokoli színjátéka* (*Nie-Boska komédia*).

Sajátos a lengyeleknek a felvilágosodáshoz és a klasszicizmushoz fűződő viszonya is: Mickiewicz és barátai stílusukat tekintve és szellemi értelemben is a XVIII. század közvetlen örökösei; Mickiewicz verse, az *Óda az ifjúsághoz* egyfajta szabadkőműves dal, amely arra szólítja fel az embert, hogy taszítsa új vágányra a Föld köveit, készüljön az emberiség szabadságára.

Miłosz amellett érvel, hogy a „három vatesz” emlegetése némileg önkényes, korántsem voltak egyformán jelentős írói személyiségek: a legsokoldalúbb közülük kétségkívül Adam Mickiewicz (1798–1855), aki a lírában, a verses epikában és a drámában is fontos műveket alkotott. Juliusz Słowacki (1809–1849) korai verseit Mickiewicz nem alaptalanul nevezte „szép, de üres költeményeknek”, „Isten nélküli templomoknak”; kései meditatív, melankolikus költeményei viszont már a századforduló alkotói benne találták meg igazi elődjüket. Miłosz Zygmunt Krasiński (1812–1859) értékeli a legkevesebbre, lényegében egyetlen világ-irodalmi rangú alkotása van, a *Pokoli színjáték*. A Madách *Tragédiájával* egy sorba állítható mű sajátos vízió a világtörténelemről, amely a színpadon igazán csak a XX. században kelhetett életre – olyannyira, hogy Miłosz szerint tökéletes filmforgatókönyvet is lehetne írni belőle.

A romantikát tárgyaló fejezet igazi különlegessége egy látszólag csak lazán ide kapcsolódó, mégsem felesleges alfejezet *Egy család történet* címmel, amely annak a Joseph Conradnak a családját mutatja be, akit Miłosz a maga mestereként tisztelt. A Korzeniowski család történetében egy egész nemzedék, az 1863-as felkelés szervezésében aktívan részt vevők sorsa sűrűsödik össze. Conrad apja, Apollo Korzeniowski (1820–1869) ennek az elveszett nemzedéknek minden bizonnyal egyik legkiválóbbja volt: tehetséges író és műfordító, egyszersmind a korszak fontos politikai szereplője: az 1863-as felkelést irányító ideiglenes kormány elnökségének egyik tagja, akit a felkelés leverése után szibériai száműzetésre ítélték. A család lényegében rá is ment erre. A zord vologdai éghajlat alatt elszenvedett megpróbáltatásokba előbb az anya halt bele, majd az apa is. Az elárvult kislány anyai nagybátyja, Tadeusz Bobrowski személyében talált gondos nevelőre és nagylelkű támaszra, akire felnőttek is bízton számíthatott.

Miłosz irodalomtörténetének első kötete Cyprian Norwid (1821–1883) bemutatásával zárul, akinek költői eszközei már messze túlmutatnak a romantika poétikáján. Nem véletlen, hogy kortársai nem értették. Csak miután Zenon Przesmycki (Miriam) felfedezte és közzétette addig ismeretlen vagy kallódó kéziratait, nyerte el méltó helyét az irodalomtörténetben mint a modern költészet egyik előfutára.

EGY TÁRGY MEGTISZTÍTÁSA

A XIX. század második felének irodalmát tárgyaló fejezetből is kiderül: Miłosz kánonalakító gesztusa

elsősorban arra irányul, hogy megtisztítsa a lengyel irodalomról alkotott képet a makacsul tovább élő romantikus sztereotípiák maradványaitól. Jól szemlélteti ezt az a két portré, amely Bolesław Prus (1847–1912) és Henryk Sienkiewicz (1846–1916) mutatja be. Mindkét szerző művei máig kötelező olvasmányok. A Nobel-díjas Sienkiewicz nemzeti idol, akinek *Trilógiáján* nemzedékek nőttek fel. Miłosz a klasszikusnak kijáró terjedelemben, de igen tárgyyszerűen mutatja be, nem hallgatja el az egyébként kiváló nyelvkészségű szerző írásművészetének súlyos fogyatékoságait sem: regényei leginkább az idősebb Dumas-éira emlékeztető romantikus történelmi kalandregények; „eszmenyképe az istenfélő, egészséges, katolikus katona, akit nem terhelnek súlyos gondolatok, ezzel szemben östehetség a bajvívásban, az ivászatban és a szerelemben.” (II. k. 41. old.)

Kortársának, Prusnak gyilkos kritikája így írja le, hogyan is fest a háború Sienkiewicz *Őzönvízében*: „Levágott fejek és kezek, hullahegyek magasodnak, de a vér nem vér, hanem inkább áfonyaszósz.” (idézi Miłosz uo.) Prus, akit Miłosz méltán tekint a korszak legfontosabb regényírójának, sosem volt olyan népszerű a lengyel olvasók körében, mint Sienkiewicz. Újságíróként hallatlan precizitással gyűjtötte az anyagot, *Heti krónika (Kroniki tygodniowe)* címmel több mint negyven éven át írt tárcáiban a francia *cronique* műfaját ötvözte a lengyel adomáéval. A lengyel társadalmat betegnek látta, mert „[e]lavult becsületkódexet, üres frázisokat és a hamis spiritualizmus kultuszára támaszkodó viselkedésmintát erőltetett rá a nemesség, miközben megfélekedett arról, hogy csak a kétkezi munkával foglalkozó emberek tömegeinek köszönhetően maradt életben” (II. k. 23. old.).

A korszak mérlegét megvonva a lengyel realista próza kibontakozásának fontos állomásaként regisztrálja Miłosz Prus nagy társadalmi körképét, *A babut* (1890). Felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy az önálló állami lét elvesztésének súlyosabb következménye, a szellemi forma egyfajta elsilányosodása csak lassan, fokozatosan mutatkozott meg, s a keletkezett szakadást később már nem sikerült megszüntetni. A nemzeti ügy kényszerű szolgálata akadályozta a lengyel irodalmat abban, hogy eljuthasson a modern ember lelki mélységeinek feltáráshoz, ezért marad értékes vonásai ellenére Kraszewski, Prus, Orzeszkowa, Sienkiewicz, sőt még Żeromski is csupán lokális jelentőségű. Majd csak a századforduló idején születik ismét világirodalmi rangú lengyel irodalom.

8 ■ Ezt a felfogást a modernség nagy formátumú kezdeményezője, a németül író Stanisław Przybyszewski (1868–1927) képviselte.

9 ■ Lásd pl. Ryszard Nycz: *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*. Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2002. főleg 5–21. old., Włodzimierz Bolecki: *A modernizmus a XX. századi lengyel irodalomban*. In: Pálfalvi Lajos (szerk.): *Irodalom és normalitás. Tanulmányok a modern lengyel irodalomról és színházról*. Attraktor, Máriabesnyő, 2006. 36–62. old.

A SZÁZADFORDULÓ IFJÚ LENGYELORSZÁGÁNAK JELENTŐSÉGE

Az 1890 és 1918 közötti időszak irodalmát az európai kultúra válságának tudata hatotta át. Miłosz bemutatja azokat az alkotókat és műhelyeket (folyóiratokat), ahol az európai szellemi és művészi inspirációkat át-hasonlítva és közvetítve egy új világlátás és művészi felfogás alakult ki. Ennek legszembetűnőbb eleme a lengyeleknél az irodalom nemzeti elkötelezettségének, az író közösségi feladatainak megtagadása volt. A szerzők a művészet autonómiájára esküdtek fel.⁸ A fiatal nemzedék kifogásolta a pozitívizmus haladásba vetett hitét és gyáva utilitarizmusát, erősen hatott rájuk az 1905-ös orosz forradalom, amely megrengette a birodalmat. Nem csoda, ha ennek következtében „ismét a függetlenséget és a forradalmat megidéző romantikus álmok felé lengett ki az inga” (II. k. 57. old.).

Míg a XIX. században elsősorban nemesi származású értelmiségiek voltak az írók, a századfordulótól egyre inkább előtérbe kerültek a korábban elnyomott csoportokból kikerülő, paraszti és zsidó származású alkotók, és egyre több nő kezdett írni.

Az Ifjú Lengyelország irodalmában több irányzat élt egyidejűleg, illetve részben követte, részben váltotta egymást. Przybyszewski szélsőséges pesszimizmusát és dekadenciáját az időszak második felében a modernizmus új ellenzéke terelte más irányba, s ennek kiemelkedő jelentősége volt a nyelv fejlődése szempontjából: a korai dekadensek túlbujánzó, lírai elemekkel telített nyelve helyett hétköznapi tartalmakkal telítődött, olyan valóságterületeket is megnevezett, amelyekről a korai dekadensek elfintorították az arcukat, s ez egyebek mellett a modern nagyvárosi nyelv és humor formáinak megszületéséhez is elvezetett (Boj-Zelenski és a kabarék világa).

Három jelentős alkotó, Władysław Reymont (1867–1925), Stefan Żeromski (1864–1925) és Waław Berent (1873–1940) életműve emelkedik ki a korszak prózájából. A XX. század első negyedéig egyértelműen Żeromskit tartották a legjelentősebb lengyel prózaírónak, olyannyira, hogy amikor Reymont 1924-ben megkapta a *Parasztokért* a Nobel-díjat, a legtöbben úgy gondolták, inkább Żeromskinak kellett volna megkapnia, akit a társadalom bajainak kendőzetlen és elkötelezett ábrázolása miatt méltán neveztek „a lengyel irodalom lelkiismeretének”. Ma már kissé modorosnak ható nyelve miatt Miłosz inkább a korai korszakából származó elbeszéléseit emeli ki, amelyekben „nem engedte meg magának a parttalan líraiságot, amely [...] a modernizmus és a szimbolizmus hatására szivárgott be a stílusába”, és úgy látja, hogy „Żeromski elsősorban [...] nagy formátumú közéleti személyiség volt” (II. k. 103. old.).

Tegyük hozzá: ma sokkal inkább Berent művei, a *Próchno* (*Korhadék*) és az *Ozimina* (*Őszi vetés*) számítanak a lengyel modernista prózát reprezentáló alkotásoknak. Az elsősorban kritikusként számon tartott

Karol Irzykowski *Pahuba* (*Fajankó*) című regénye pedig regénytechnikai újításai miatt kelt figyelmet.

A századforduló lengyel irodalmában Stanisław Wyspiański (1869–1907) életműve két értelemben is drámai fordulatot hozott. Visszahozta az irodalomba a nemzeti ügy iránti elkötelezettséget. Az eredetileg festőnek készülő Wyspiański a romantikához nyúlt vissza, színházi újítóként Mickiewicz drámai műveinek iránymutatását ötvözte Wagner inspirációjával. Monumentális színházában realista és látomásos elemeket vegyített, és a lengyel nemzeti történelem nagy kérdéseit tette fel.

Mellette még két olyan korabeli alkotót mutat be Miłosz, akik nem a saját korukban, hanem csak jóval később kapták meg az életművüket megillető figyelmet. Bolesław Leśmiant (1877–1937) a modern európai irodalom nagyjai közé sorolja, akinek sajátos mitikus szimbólumokkal telített, autonóm nyelvet teremtő költői világával a kortársak nem tudtak mit kezdeni. A századforduló egyéni hangú és világlátású teoretikusának, Stanisław Brzozowskinak (1878–1911) a szabadságfilozófiája is csak a század második felében talált visszhangra Lengyelországban, nem utolsósorban éppen Miłosz 1962-es könyve, a *Człowiek wśróód skorpionów* (*Ember a skorpiók között*) hatására.

Miłosz nyitott fejezetnek, kivételes szellemi formációnak látta a századforduló lengyel irodalmát. Felismerte, hogy mindaz, amit ma modern irodalomként ismerünk, az akkori rendkívül sokszínű mozgalom, az Ifjú Lengyelország keretei között született meg. Azzal, hogy az Ifjú Lengyelországot lezáratlan projektnek tekinti, Miłosz a modernséget olyan világszemléleti és poétikai elemek együtteseként értelmezi, amely érvényes kontextust teremthet számos, a huszadik század második felében született mű és életmű értelmezéséhez is. Ez a megállapítás egybecseng az utóbbi évtizedek lengyel irodalomtudományának a modernséget hasonló szellemben értelmező irányával.⁹

A FÜGGETLEN LENGYELORSZÁG IRODALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Minthogy Miłosz nem a fent jelzett megállapításra fűzi fel a független Lengyelország irodalmának bemutatását, kifejtetlenek maradnak a két korszakot összekötő szálak, ahhoz ugyanis, hogy ezeket megmutathassa, irányzatok szerint kellett volna tagolni a szerzőket és műveket. Részben ez magyarázza, hogy a hiányérzetünk is egyre nő a két háború közötti fejezetet olvasva. Ennek a nagyon gazdag irodalmat termő időszaknak a bemutatására igazán kevésnek tűnik a mintegy 60 oldal (ugyanannyi, mint amennyi az előző, a századfordulós korszakra jutott, és kevesebb, mint amennyi az 1945 és 1980 közötti időszak irodalmára).

A két háború közötti lengyel líra három nagy poétikai modell alapján írható le: az első a *Skamander* folyóirat köréhez köthető, a második a húszas évek avantgárd mozgalmához, a harmadik pedig a harmincas évek ún. második avantgárdjához.

Miłosz hangsúlyozza, hogy a csoportos emlegetés lényegében csak konvenció, mert erős és egymástól is eléggé különböző költők tartoztak a leginkább az orosz akmeistákhoz hasonlítható *Skamander* csoporthoz. Költészetük érzékenyen jelezte, hogy 1918 valódi fordulatot hozott: a függetlenség visszaszerzésével le lehetett vetni a nemzeti formaruhát. Ahogyan Jan Lechoń írta *Herosztratosz* című versében: „s tavasszal lássam a tavaszt, ne lengyel hazámat.” (Kálnoky László ford.) A skamandriták a vágyott normalitáshoz eljutást fejezték ki azzal, hogy a mindennapi élet témáit és szavait vitték be a költészetbe. Verseik világát a nagyvárosi környezet adta. Az ő programszerű programnéküliségükkel és állítólagos „antiintellektualizmusukkal” állt szemben a húszas évek ún. első avantgárdja, amelynek képviselői közül Julian Przybosz volt csak kiemelkedő tehetség, aki költészetében a konstruktivizmus és a szürrealizmus sajátos szintézisét teremtette meg.

Az első avantgárdról adott, kissé rövidre zárt ismeretést egy hosszabb kifejtés követi, ami azért indokolt, mert a korszak második évtizedének meghatározó költői modellje a második avantgárdhoz köthető. Ennek a költészetnek a legjellegzetesebb vonása a pesszimista jövőképet festő katasztrófizmus volt, később ezen a néven kanonizálta az irányzatot az irodalomtörténet. Az irányzat a vilnai *Żagary* című egyetemi diáklap köré csoportosuló költők – Teodor Bujnicki, Jerzy Zagórski és Czesław Miłosz – felfogásában kristályosodott ki, szimbolista, szürrealista, expresszionista és neoklasszicista elemeket ötvöző költészetük elkerülhetetlennek mutatta a morális és történeti katasztrófát. Ebből az irányzatból merített inspirációt a háború alatti költészet, és sokat köszönhet neki a háború utáni filozófiai líra is.

A korszak drámairodalmát az a Stanisław Ignacy Witkiewicz (1885–1939) reprezentálja egyedül, akit Miłosz itt elsősorban színházi újítóként ismertet hosszasan, noha máshol közölt írásaiból tudhatjuk, mennyire meghatározta egész gondolkodását, világlátását Witkiewicz életműve. Két fantasztikus regényéből, *Az ősz búcsújából* (1927) és a *Telhetetlenség*ből (1930) Miłosz szerint többet lehet megtudni a két háború közötti Lengyelországról, mint sok realista regényből. A próza megújítói között önálló alfejezetben mutatja be Witold Gombrowiczot (1904–1969), aki a realista regénykonvenciót felrúgva, filozófiai regényeket írt a hiteles létezés lehetőségének kereséséről.¹⁰ A korszak prózájának harmadik megújítója Bruno Schulz (1892–1942). Miłosz leszögezi ugyan, hogy „manapság Schulzot tekintjük a két háború közötti időszak egyik legfontosabb prózáírójának” (II. k. 165. old.), mégis alig egy oldalt szentel Kafkáéhoz fogható, ropant eredeti világának, amely sajátos mítoszt teremt a kisváros, Drohobycz tárgyi környezetéből, és a létről szóló példázatokká emeli apja és családja hétköznapi életének eseményeit.

A megírás jelen idejéhez közeledve a szerzőnek már saját kortársairól, közelebbi vagy távolabbi

kollégáiról, barátairól és ellenségeiről kell írnia. Az 1945–1980 közötti irodalomról szóló rész csakúgy, mint az emigráns irodalom ismertetése az eredetileg kitűzött minimalista célt tartja szem előtt: alapvető információkat közöl a legfontosabb alkotókról, illetve életművekről.

Jó könyvnek tartom Miłosz kézikönyvét. Ma valóban sok kortárs lengyel mű jelenik meg magyarul, ami szükségessé teszi e művek kultúrtörténeti kontextusának megismerését. Miłosz erudíciója, európai látóköre szavatolja, hogy tőle árnyalt képet kapunk a lengyel irodalom legfontosabb törekvéseiről, alkotóiról, műveiről. S az sem mellékes, hogy ezt az irodalomtörténetet olvasva valamennyire magunkra, a mi problémáinkkal sok tekintetben egybecsengő, vagy legalábbis hozzájuk hasonló kérdésekre bukkanhatunk, a saját irodalmunk és kultúránk történetével sok szálon párhuzamosan futó történetet olvashatunk. □

10 ■ Sajnos a magyar fordítás itt félrevezető, mert az „autentyk” szó magyarra nem autentikumként fordítandó, az ugyanis az *Idegen szavak szótára* szerint mást jelent: 1. a justinianusi törvények hiteles gyűjteménye, 2. okmány, amely az ereklyék valódiságát bizonyítja.